

ศึกษาศิลปะชีวิตในสมุทรโฆษคำฉันท์ : ความสัมพันธ์กับ วรรณคดีสันสกฤต

นาวัน โบษกรัญญ

บทคัดย่อ

คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ประเทศไทย

navybluet@gmail.com

บทความวิจัย

รับบทความ: 3 กันยายน 2567
แก้ไขบทความ: 15 พฤศจิกายน 2567
ตอบรับ: 2 ธันวาคม 2567

ในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ ศิลปะชีวิตเป็นตอนสำคัญซึ่งไม่ปรากฏในสมุทรโฆษชาดก มีผู้สันนิษฐานว่า ที่มาของตอนนี้อาจมาจากจินตนาการของกวี บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและเสนอว่า ศิลปะชีวิตในสมุทรโฆษคำฉันท์อาจมีที่มาจากวรรณคดีสันสกฤตบางเรื่อง กล่าวคือ มหาภารตะหรือรามวงศ์เรื่องใดเรื่องหนึ่ง ดังจะเห็นว่า ปรากฏเนื้อเรื่องที่เหมือนกันอย่างชัดเจน คือ ตัวเอกร่วมพิธีสุมพรและได้นาง บรรดาชีวิตที่มาร่วมพิธีซึ่งไม่ผ่านการทดสอบ รู้สึกไม่พอพระทัย ก็รวมตัวกันเข้าสู้รบ ในที่สุดตัวเอกเอาชนะชีวิตเหล่านั้นได้ทั้งหมด การสันนิษฐานนี้มาจากหลักฐานว่า กวีในสมัยอยุธยาตอนต้นรู้จักมหาภารตะ และกวีนิพนธ์สันสกฤตน่าจะเป็นแรงบันดาลใจแก่การประพันธ์วรรณคดีไทยบางเรื่อง เช่น ทวาทศมาสโคลงฉันท์ กล่าวได้ว่า การศึกษาวรรณคดีสันสกฤตยังสองทางแก่การศึกษาวรรณคดีไทยได้

คำสำคัญ สมุทรโฆษคำฉันท์ ที่มา มหาภารตะ รามวงศ์ วรรณคดีสันสกฤต

Ten Kings' War in *Samuttaghot Kam Chan*: its Relation to Sanskrit Literature

Nawin Bosakaranat

Abstract

In *Samudraghot Kam Chan* the interpolation of ten kings' war is one of the important episodes which is absent in *Samuddaghosajātaka*. The origin of this episode is assumed as the poet's imagination. It is, therefore, the very objective of this article: to study and propose that the episode can be possibly traced back in some Sanskrit literatures; that is, either *Mahābhārata* or *Raghuvamśa*. It can be seen that the same story obviously appears; i.e. when the protagonist already attended to *Svayamvara*, the election of a husband for a princess, and already gets his wife, those kings who did not pass the test feel discontented. They gather around and fight against him. Finally, he conquers them all. The assumption is due to the fact that some Thai poets in early Ayutthaya period know *Mahābhārata*. Besides, Sanskrit poetry could be inspirational to Thai literatures composition as well, such as *Dvadasamasa Klong Dan*. To conclude, the study of Sanskrit literature still shines forth to the study of Thai literature.

Faculty of Humanities
Chiang Mai University
Thailand

navybluet@gmail.com

Research Article

Received: 3 September 2024

Revised: 15 November 2024

Accepted: 2 December 2024

Keywords: *Samudraghot Kam Chan*, origin, *Mahābhārata*,
Raghuvamśa, Sanskrit Literature

1. บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญ

การศึกษาสังคมถือเป็นบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญของวรรณะกษัตริย์ เพราะการศึกษาสังคมย่อมสัมพันธ์กับอำนาจและอาณาจักร โดยเฉพาะในยุคสมัยโบราณที่ปกครองโดยกษัตริย์ ในกรณีของวรรณคดีสันสกฤตจะเห็นได้จากมโนทัศน์เรื่องสงครามในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะซึ่งเป็นองค์ความรู้สำหรับผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ ในอถยายะที่ 10 กล่าวถึงการศึกษาสงครามอย่างละเอียดทั้งในทางทฤษฎีและปฏิบัติ และนิทานปัญจตันตระซึ่งตามท้องเรื่องเป็นวรรณคดีสำหรับกษัตริย์และอยู่ในรูปของนิทานนั้นก็มีนิทานว่าด้วยการสงครามและความสงบ การศึกษาสงครามจึงเป็นตัวตนสำหรับวรรณะกษัตริย์ หากชนนั้นก็ถือว่าประสบความสำเร็จในการเป็นกษัตริย์ หากแพ้หรือตายในสงครามก็ยังไม่ได้อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์กับพระอินทร์ เพราะถือว่าได้ทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์

วรรณคดีสันสกฤตหลายเรื่องชี้ว่า การศึกษาเป็นตอนสำคัญ แสดงความเป็นวีรบุรุษของตัวเอกได้อย่างชัดเจน เช่น ในรามายณะมีตอนที่ว่าด้วยการรบโดยเฉพาะคือ ยุทธกัณฑ์ ส่วนในมหาภารตะฉากการศึกษาสงครามแบ่งออกเป็นหลายตอน โดยตั้งชื่อตอนตามตัวละครสำคัญในการรบ เช่น กรรณบรรพซึ่งเป็นตอนที่ปาณฑพทำศึกกับกรรณะ ไอรสนางกุนตีที่ไปอยู่ฝ่ายเกาฬ หรือโทรณบรรพซึ่งเป็นตอนที่ปาณฑพทำศึกกับโทรณะ ครูของตัวเอกทั้งสองฝ่ายคือปาณฑพและเกาฬ แต่เลือกทำศึกให้ฝ่ายเกาฬเช่นกัน แม้แต่เรื่องแทรกพระรามหรือราโมปาชยานในมหาภารตะฉากการรบในเรื่องก็ปรากฏอย่างมีนัยสำคัญและมีเนื้อที่มากกว่าการพรรณนาความรักระหว่างพระรามกับนางสีดา แม้แต่วรรณคดีมหากาพย์บางเรื่อง เช่น กิราตารชุนีเยและศิคุปาลวระ กวีพรรณนาฉากการรบของตัวเอกด้วยกลบททั้งสรรค ทำให้เป็นเนื้อความที่อ่านยากที่สุดในเรื่อง และแสดงถึงความสำคัญของฉากนี้ได้โดยปริยาย

ในบรรดาฉากการรบในวรรณคดีต่าง ๆ มีการทำศึกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจ และเกิดขึ้นหลังจากเสร็จพิธีสุมพร เมื่อพระเอกผ่านการทดสอบในพิธีสุมพรและได้นางตามเงื่อนไขแล้ว ตัวละครกษัตริย์ที่มาร่วมงานกลับไม่ยอมรับและไม่พอใจก็เข้าสู่รบทั้งหมดฝ่ายแพ้แก่พระเอกในที่สุด วรรณคดีสันสกฤตที่มีเนื้อเรื่องที่ตัวเอกทำศึกหลังจากเสร็จพิธีสุมพร ได้แก่ มหาภารตะ อาทิบรรพ ฝ่ายปาณฑพปลอมเป็นพรหมณ์ไปร่วมพิธีสุมพรนางเทราปที เมื่ออรชุนผ่านการทดสอบจนได้นางเทราปทีตามเงื่อนไขแล้ว เหล่ากษัตริย์ที่มาร่วมพิธีและไม่ผ่านการทดสอบก็ไม่พอใจ กลับเข้าสู่รบ แต่ก็ฝ่ายแพ้แก่ฝ่ายปาณฑพ นอกจากนี้ วรรณคดีสันสกฤตอีกเรื่องหนึ่งที่มี

เหตุการณ์เช่นนี้คือรฆวงศ์ มหาภาวะซึ่งแต่งโดยกาลิทาส เมื่อนางอินทุมดีเลือกอชเช เป็นสวามีแล้ว เหล่ากษัตริย์ที่มาร่วมพิธีต่างไม่พอใจก็เข้าสู้รบ อชเชก็เอาชนะกษัตริย์ เหล่านั้นได้ทั้งหมด

เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณคดีไทย จากการทำศึกหลังพิธีสุมพรเช่นนี้คล้ายกับ เรื่องในสมุทรโฆษคำฉันท์ซึ่งเป็นเรื่องความรักและการผจญภัยของพระสมุทรโฆษกับ นางพินทุมดี ในสมุทรโฆษคำฉันท์ เงื่อนไขในพิธีสุมพรนางพินทุมดีมีอยู่ว่า หากผู้ใด สามารถยกโลหหนุได้สำเร็จก็จะได้เป็นสวามีของนาง พระสมุทรโฆษได้ไปร่วมพิธีนี้ และผ่านการทดสอบ เหล่ากษัตริย์ที่มาร่วมพิธีต่างไม่พอใจก็เข้าสู้รบ พระสมุทรโฆษปราบ กษัตริย์เหล่านั้นได้ทั้งหมด ถือว่าเป็นการแสดงความสามารถในการรบของ พระสมุทรโฆษ เป็นครั้งแรกในเรื่อง

ศึกสิบกษัตริย์นับเป็นรายละเอียดที่กวีกำหนดไว้ตั้งแต่สูตรสถานี่ซึ่งเป็นสรุป เรื่องก่อนที่จะเริ่มเรื่อง ความเป็น

ปางเสด็จแสดงศิลป์ประลอง	ผจญท้าวทั้งผอง
ด้วยศิลปศรดาษโถม	
ปางท้าวทุกแดนไซรมโรม	กรีฑาพลโถม
ลำแดงสมเด็จพระสหัส	
เตรียมเรียบเทียบทศโยธา	เรียบพยุหมหา
พันภูกลเวงดินบน	
ปางผจญท้าวทั่วสากล	เอาพลออกผจญ
อรินทราพ่ายพังหนี	

(กรมศิลปากร, 2545, น. 114)

แสดงว่า ศักดิ์กษัตริย์เป็นอนุภาคที่กวีตั้งใจจะใส่ไว้ตั้งแต่ต้น น่าสนใจว่า รายละเอียดศึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์จะได้เค้าเรื่องจากวรรณคดีสันสกฤต บ้างหรือไม่ เมื่อกล่าวถึงประเด็นที่มาของเรื่อง โดยทั่วไปนักวรรณคดีมักเข้าใจว่าสมุทรโฆษ คำฉันท์ได้เค้าเรื่องจากเรื่องสมุทโฆษชาดกในปัญญาสชาดกซึ่งเป็นชุมนุมชาดก นอกนิบาตเรื่องสำคัญและเป็นที่มาแก่วรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น รวดเสนชาดกเป็น ที่มาแก่เรื่องนางสิบสอง และสุวรรณสังฆชาดกเป็นที่มาแก่เรื่องสังข์ทอง อย่างไรก็ตาม สมุทรโฆษคำฉันท์ก็มีรายละเอียดบางประการที่ต่างออกไปจากสมุทโฆษชาดกและ ควรแก่การพิจารณาด้วยเช่นกัน

ความแตกต่างระหว่างสมุทรโฆษคำฉันท์กับสมุทรโฆษชาดกปรากฏในตอนต้นเรื่องเป็นส่วนใหญ่ ในสมุทรโฆษชาดก เมื่อกวีเล่ากำเนิดอันเป็นที่มาของนามพระสมุทรโฆษแล้ว ก็กล่าวถึงเรื่องการตั้งความปรารถนาของนางพันธุมาลี นางได้ไปยังเทวาลัยและตั้งจิตอธิษฐานให้ได้พระสมุทรโฆษเป็นสวามี

ต่อมา เหล่าพราหมณ์ทั้งสี่แห่งเมืองรัมมปุระออกเดินทางไปยังเมืองพรหมปุระ และได้พบพระสมุทรโฆษ พระองค์ตรัสถามว่ามีเรื่องอัศจรรย์ใดบ้างในเมืองที่พวกเขาจากมา เหล่าพราหมณ์จึงเล่าเรื่องความงามของนางพันธุมาลี ทว่าแม้นางจะงดงามเพียงใด แต่ก็ยังไม่มีชายใดได้นางเป็นชายา ความในต้นฉบับภาษาบาลี (Jaini, 1983) มีอยู่ว่า “...สกลชมพูที่ปราชาโน ตสฺสา ราชธิดาย รูปสิริสมบัติ สุตฺวา ทิวเส ทิวเส ตํ ราชธิดํ ยาจิสฺสุ. อมฺหากํ ราชา เตสํ ตํ น เทติ. อิทิ เทว อมฺหากํ นคเร อจฺจริยํ โหติ” แปลว่า “...พระราชาทั่วทั้งชมพูทวีปได้ยิณรูปสิริสมบัติของราชธิดาองค์นั้นแล้วขอราชธิดานั้นทุกวัน แต่พระราชาของพวกเราก็ไม่ประทานนางแก่ราชาเหล่านั้นเลย ข้าแต่ทเวะ นี่คือการอัศจรรย์ในเมืองของเรา” ถ้อยคำของพราหมณ์เช่นนี้น่าจะเป็นส่วนสำคัญที่กระตุ้นให้พระองค์ปรารถนานาง

พระสมุทรโฆษตัดสินใจจะเดินทางไปยังเมืองรัมมปุระ แม้พระบิดาและพระมารดาจะทัดทานแต่พระองค์ก็ไม่สนพระทัย กลับปลอมพระองค์เป็นพราหมณ์ แล้วเสด็จออกจากเมืองไปพร้อมด้วยบุตรบุโรหิตและอำมาตย์ พระองค์เข้าไปพัก ณ เทวาลัยใกล้ประตูเมือง ที่ซึ่งนางเคยมาบนเทวดาเมื่อคราวก่อน ขณะนั้นนางพันธุมาลีพร้อมด้วยพระบิดาเสด็จออกมาไหว้พระที่เทวาลัยนั่นเอง พระสมุทรโฆษกับนางพันธุมาลีจึงได้พบกัน พระสมุทรโฆษทรงบรรเลงพิณได้ไพเราะเป็นที่พอพระทัยแก่ พระบิดาของนาง จึงยกนางพันธุมาลีให้

เรื่องการตีพิณเป็นเหตุการณ์สำคัญในตอนต้นเรื่องสมุทรโฆษชาดก ในต้นฉบับภาษาบาลี (Jaini, 1983) กล่าวถึงฉากนี้ว่า เสียงพิณของพระสมุทรโฆษกังวานไปทั่วพระนครรัมมปุระ ดังนี้ “...ตํ รัมมปุรํ นาม นครํ สตฺตโยชนิกํ อายามวิตุถารํ อโหสิ. ตสฺส วิณาย มนุสฺสทฺโท อติวิม มโนโร โภสิสฺตสฺส เตชานุภาเวน สกลรัมมปุรนครํ ธรตี.” แปลว่า “...เมื่อที่ชื่อว่ารัมมปุระนั้นกว้างยาวเจ็ดโยชน์ ด้วยเดชานุภาพของพระโพธิสัตว์ เสียงที่อ่อนหวานจับใจยิ่งจากพิณของพระสมุทรโฆษกังวานไปทั่วทั้งนครรัมมปุระ” พระบิดาของนางพันธุมาลีพอพระทัยมาก จึงถามเหล่าพราหมณ์ว่าบุรุษผู้ตีพิณนี้เป็นใคร เมื่อเหล่าพราหมณ์ทูลว่าผู้นี้คือเจ้าชายสมุทรโฆษมาจากเมืองพรหมปุระ พระราชาก็สวมกอด จุมพิต และตรัสทักทาย เมื่อเห็นว่าเป็นบุคคลที่เหมาะสมแก่พระธิดา จึงประทานนางพันธุมาลีและจัดงานอภิเษกให้ ความสำคัญของการตีพิณในที่นี้เป็นอนุภาค

(motif) ที่น่าสนใจและไม่ปรากฏในสมุทรโฆษคำฉันท์ด้วยเช่นกัน¹ ด้วยเหตุนี้ การเสด็จไปวังข้างตอนต้นเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์อาจเป็นการเก็บความสำคัญของช้างไว้ เพราะการวังช้างหรือคล้องช้างเป็นกิจกรรมที่กษัตริย์ไทยแต่โบราณปฏิบัติมาตั้งแต่

¹ ในวรรณคดีบาลีสันสกฤตมีกษัตริย์องค์หนึ่งที่เชี่ยวชาญการตีตฬหคือพระเจ้าอุเทน (ป. อุเทน, ส. อุทยาน) ประวัติของพระเจ้าอุเทนมีกล่าวไว้ว่าจะเสด็จในวรรณคดีบาลีชั้นอรรถกถา คือ อรรถกถาธรรมบท เรื่องนางสาวมาตี หรือ สาวมาตีตฤ (ธมฺมปทฺฐกถา (ทูติโย ภาค), 2548, น. 3, 7) เนื้อเรื่องกล่าวถึงดาบสคนหนึ่งได้ความลำบาก เพราะมีช้างมาก่อความอาศรม เทวดาผู้เคยเป็นสหายของดาบสจึงมาสอนมนตร์และวิชาตีตฬหควมคุมช้างให้ ดังนี้

ดาปสสุส หตฺถิกนฺตวิณญฺเจว หตฺถิกนฺตมนฺตญฺจ อทาสี, ททฺหโต จ ปน วิณาย ติสฺโส ตฺนุติโย
ทสฺเสตฺวา ตโย มนฺเต อุกฺคณฺหาเปตฺวา “อิมํ ตฺนุติ ปฺหริตฺวา อิมํสุมี มนฺเต วุตฺเต, นินฺนิตฺติว อโลเกตฺ” ปิ
อสฺสโกณฺตา หตฺถิ ปลายนฺติ, อิมํ ตฺนุติ ปฺหริตฺวา อิมํสุมี มนฺเต วุตฺเต, นินฺนิตฺติว ปจฺจโต อโลเกณฺตา
ปลายนฺติ, อิมํ ตฺนุติ ปฺหริตฺวา อิมํสุมี มนฺเต วุตฺเต, หตฺถิ ยฺยปติ ปิฏฺฐิ อฺปนฺนาเมนฺโต อาคจฺจณฺตติ อาจฺจชิตฺ
วา, “ยํ โว รุจฺจติ, ตํ เกรยฺยาถาติ วตฺวา ตาปสํ วนฺทิตฺวา ปกฺกามิ.

เทวดาประทานมนตร์จับช้างและพิษจับช้างให้แก่ดาบส เมื่อเทวดาจะมอบให้ ก็แสดงสาย
ทั้งสามของพิษ และสอนมนตร์ทั้งสามบทว่า “ตีตฬหานี้แล้วกล่าวมนตร์บทนี้ เหล่าช้างจะหนีไปโดยไม่
อาจทนมองท่านได้ หากตีตฬหานี้ แล้วกล่าวมนตร์บทนี้ พวกมันจะหันกลับมามองก่อนแล้วจึงหนีไป
หากตีตฬหานี้ แล้วกล่าวมนตร์บทนี้ ช้างตัวที่เป็นจ่าโขลงจะน้อมหลังมาหาท่าน” เมื่อเทวดาบอกแล้ว ก็
กล่าวว่า “สิ่งใดเป็นที่พอใจแก่ท่าน ก็พึงทำสิ่งนั้นเถิด” ก็ให้ดาบสแล้วหลีกไป

[...]

กุมารโ ตาปส “อิทานิ กิ โกรมิติ อาห. “สุทฺธสฺส เหนฏฐิมฺสาชย นิสฺสิตฺวา อิมํ มนฺตํ วตฺวา อิมํ
ตฺนุติ ปฺหริ, เชนฺนุหตฺถิ เต ปิฏฺฐิ อฺปนฺนาเมตฺวา อฺปสฺสกมฺสฺสติ, ตฺวํ ตสฺส ปิฏฺฐิยํ นินฺนินฺโน วนฺตฺวา รชฺชํ คนฺ
หาหิติ. โส มาตาปิตโร วนฺทิตฺวา ตถา กตฺวา อาคตสฺส หตฺถิโน ปิฏฺฐิยํ นิสฺสิตฺวา ตํ กณฺเณ มนฺตยิ “อหํ
โกสมฺพิย ปฺรณฺตปฺรณฺโณ ปฺตุโต, เปตฺติกํ เม รชฺชํ คนฺทิตฺวา เทหิ สามีติ. โส ตํ สุตฺวา “อเนกานิ หตฺถิ
สทฺสทฺสฺสาณิ สมนฺนปตฺนุตฺติ หตฺถิรวํ วิ.

กุมารกล่าวแก่ดาบสว่า “บัดนี้ข้าจะทำอะไรดี” ดาบสตอบว่า “เจ้านั่งบนกิ่งไม้ต้นไม้นี้ แล้ว
มนตร์บทนี้ ตีตฬหานี้ ช้างที่ใหญ่จะน้อมหลังแล้วเดินเข้ามาหาเจ้า เจ้านั่งบนหลังช้างตัวนั้นแล้ว
เดินทางไปเอาบัลลังก์เถิด” กุมารให้บริวารมาติดตามแล้วทำเช่นนั้น ขณะที่นั่งบนหลังช้างตัวที่มากวาง
กระซิบข้างหูว่า “ข้าเป็นโอรสของราชาปรัณตปะในเมืองโกสัมพี นายท่าน ท่านถือเอาบัลลังก์อันเป็น
ของบิดาข้าแล้วจงให้แก่ข้า” ช้างได้ยินกุมารแล้วร้องเสียงอย่างช้างว่า “ช้างแสนตัวจำนวนมากจง
ชุมนุมกัน”

การตีตฬหในที่นี้จึงเป็นความสามารถของผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ และอาจมีนัยถึงการควบคุมช้างซึ่งเป็นสัตว์
สำคัญและใช้ในการตีสงครามของกษัตริย์ในสมัยโบราณ อนุภาคการตีตฬหในเรื่องสมุทรโฆษขาดอาจสื่อถึง
ความหมายนี้ได้

สมัยสุโขทัย ดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ว่า “กูไปตีหนังวังช้างได้ กูเอามาแก้พอกกู” (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1, 2477, น. 1) แม้จะไม่มีเรื่องดีดัดพิณ แต่ความสำคัญของช้างก็มีอยู่

ในสมุทรโฆษคำฉันท์ไม่มีเหตุการณ์ที่พระสมุทรโฆษดีดพิณ แต่มีเนื้อเรื่องอื่นแทรกซึ่งทำให้เรื่องยาวกว่าสมุทรโฆษชาดกมาก ต้นฉบับสมุทรโฆษคำฉันท์ที่ปรากฏในปัจจุบันแสดงให้เห็นความตั้งใจของกวีที่จะประพันธ์เรื่องนี้ไว้อย่างยิ่งใหญ่มากกว่าการเล่าเรื่องอดีตชาติของพระพุทธเจ้าอย่างตรงไปตรงมา ความตั้งใจนี้อาจเป็นเหตุให้ภาษาในสมุทรโฆษคำฉันท์นั้น “เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า...ค่อนข้างยาก” และ “ผู้อ่านโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนรุ่นใหม่...ยอมอ่านไม่รู้เรื่อง” (ชลดา เรื่องรักษลิขิต, 2566, น. 38) ทั้งนี้ มิใช่เพียงเพราะว่าเป็นวรรณคดีโบราณสมัยอยุธยาเท่านั้นจึงอ่านยาก หากแต่มาจากความตั้งใจของกวีดังกล่าวด้วย การแต่งเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ถือว่าทำให้ประเภทวรรณกรรม (genre) ของเรื่องเดิมเปลี่ยนไป คือ เดิมเรื่องนี้เป็นชาดกนอกนิบาตและเล่าเรื่องแบบนิทาน กลายเป็นวรรณคดีคำฉันท์ที่ยิ่งใหญ่เรื่องหนึ่งเมื่อประเภทวรรณกรรมเปลี่ยน กวีจึงบรรจงใช้ภาษาและเพิ่มเหตุการณ์เพื่อให้สอดคล้องกับความยิ่งใหญ่ของเรื่อง เราจึงเห็นว่า ตัวเอกมิใช่เพียงได้ยักยอกตีศัพทกันและกันเท่านั้นจึงออกเดินทางและดีดพิณแล้วได้นางเหมือนสมุทรโฆษชาดก แต่มีการเพิ่มเนื้อเรื่องให้อ่านสนุกยิ่งขึ้น ทั้งเรื่องวังช้าง อุ้มสม สยมพร และศึกสิบกษัตริย์

เหตุการณ์ที่เพิ่มเข้ามาในสมุทรโฆษคำฉันท์ซึ่งไม่ปรากฏในสมุทรโฆษชาดกทำให้พระสมุทรโฆษได้แสดงบทบาทเป็นตัวเอกที่มีวีรกรรมอย่างกษัตริย์ชัดเจนนยิ่งขึ้น นอกจากการวังช้างซึ่งเป็นกิจกรรมของกษัตริย์ไทยในสมัยโบราณ เพราะช้างมีนัยเกี่ยวข้องกับการทำศึกสงครามแล้วนั้น การอุ้มสมก็คล้ายกับคนธรรพวิวาหซึ่งหมายถึงการที่ “หญิงชายเลือกคู่ครองได้เองตามความพึงใจ” (ราชบัณฑิตยสภา, 2566, น. 95) เพราะต่างฝ่ายต่างได้พบและรักกันก่อนโดยปราศจากการจัดพิธีหรือการเป็นธุระของบิดามารดา แม้จะมีพระโพธิ์เทพารักษ์มาอุ้มสมแต่ก็เป็นเรื่องเหนือธรรมชาติ มิใช่การจัดแจงของบิดามารดาเช่นกัน คนธรรพวิวาหเป็นการวิวาหที่นิยมในวรรณะกษัตริย์ (เสาวภา เจริญขวัญ, 2520, น. 54) ยิ่งกว่านั้นยังมีการสยมพรซึ่งเป็นพิธีเลือกคู่สำหรับวรรณะกษัตริย์ด้วย (Monier-Williams, 1899, p. 1,278)

ในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ การสู้รบกับสิบกษัตริย์ทำให้พระสมุทรโฆษได้แสดงพระปรีชาสามารถในการรบ กษัตริย์ทั้งหลายรวมตัวกันสู้รบกับพระสมุทรโฆษก็เป็นเพราะว่า พวกตนยกโลหนุไม่สำเร็จและไม่ได้นางกลับไปเมืองของตน จึงรู้สึกอับอายและคิดจะสู้รบ

ทำทั่วทุกแดนได้ฟังสาร	ชุมกันบริหาร
หวังจะเริ่มรณรงค์	
เจ็บอายหลายเหลือใจจง	โหมนุชองงค์
คะวังบันจวยจรรจา	
ต่างเราต่างมีหิมา	สรรพแสนเสนา
แลมาอีกทุกตน	
หวังได้นางนำร้อพล	มากมีเปนกล
จระเหินจะคืนบมิควร	

(กรมศิลปากร, 2545, น. 187)

การรบจึงเกี่ยวข้องกับศักดิ์ศรีของความเป็นกษัตริย์ด้วย ดังที่กษัตริย์องค์หนึ่ง ผู้ซึ่งพลาดจากนางและคิดจะสู้รบด้วยคิดว่า แม้ตายในสนามรบย่อมมีเกียรติกว่า

แม่นาศในรณฤาแคลน	จงคงยศแทน
ประเสริฐกว่าคงตน	

(กรมศิลปากร, 2545, น. 187)

ต่อจากนี้เป็นฉากการรบระหว่างพระสมุทโฆษกับสิบกษัตริย์ซึ่งกวีได้พรรณนาไว้อย่างละเอียดมาก ตั้งแต่พระสมุทโฆษพิโรธเมื่อทราบข่าวกษัตริย์ทั้งหลาย ไม่ยอมรับผลของการสุมพรและคิดกลับมาสู้รบ พระองค์จึงแต่งทัพเข้ารบกับกษัตริย์เหล่านั้นทั้งหมด เมื่อสัประยุทธ์กันอย่างดุเดือด ทั้งสิบกษัตริย์ก็พ่ายแพ้และตายในสนามรบ ศพที่เกลื่อนอยู่ในสนามรบกลายเป็นอาหารแก่นกกา คีคนกวีได้สรุปไว้ตอนเสร็จศึกว่าเป็นเพราะกษัตริย์ทั้งหลายไม่รู้กำลังของพระสมุทโฆษ ไม่ตระหนักว่าพระสมุทโฆษทรงปรีชาการรบ และไม่ประมาณกำลังของตน จึงต้องมาตายกันเหมือนดังตักแตนบินเข้ากองไฟ

ต่อยุทธด้วยพระนฤบดี	บมิรู้แรงพี-
รียพระผู้เดโชไชย	
เจกตักแตนแหนโหมไฟ	เด่นตกตายไป
คในลีขานลลาญ	

(กรมศิลปากร, 2545, น. 209)

จากการสู้รบระหว่างพระสมุทรโฆษกับกษัตริย์ทั้งสิบองค์นอกจากจะทำให้พระสมุทรโฆษได้แสดงฝีมือการรบซึ่งเป็นหน้าที่ของวรรณกษัตริย์แล้ว ในแง่ของการประพันธ์ ความตอนนั้นก็เปิดโอกาสให้กวีได้แสดงฝีมือการประพันธ์มากยิ่งขึ้นด้วยไปโดยปริยาย ทั้งการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกของพระสมุทรโฆษกับเหล่ากษัตริย์และการพรรณนาฉากรบอย่างละเอียดพิสดาร

เมื่อพิจารณาเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เพิ่มเข้ามาในสมุทรโฆษคำฉันท์ คำถามมีอยู่ว่า กวีนำเหตุการณ์เหล่านี้มาจากวรรณคดีเรื่องอะไร ในประเด็นที่มาของเรื่องนี้ ชลดา เรืองรัชลิขิต (2562, น. 25-38) นักวิชาการวรรณคดีไทยผู้ศึกษาเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์อย่างละเอียดได้กล่าวถึงที่มาที่เป็นไปได้ของเนื้อเรื่องเหล่านี้ว่า นอกจากเนื้อหาส่วนใหญ่ซึ่งมาจากเรื่องสมุทรโฆษชาดกแล้ว กวีอาจนำเนื้อหาตอนพระสมุทรโฆษแสดงศรัทธาเป็นรูปต่าง ๆ มาจากสรวงศาตกในนิบาตชาดก การแสดงศรัทธาของเจ้าชายสิทธัตถะจากพุทธประวัติ อุ่มสมจากเรื่องอนิรุทธ์ สยุมพรที่มีฉากกโยกโลหนูจากรามเกียรติ์ ฉากป่าหิมพานต์และช้างสิบตระกูลจากไตรภูมิพิภพ และเรื่องที่ถูกแต่งตามจินตนาการของตนเอง ได้แก่ เรื่องวังช้าง และศึกสิบกษัตริย์ อนึ่ง บทแทรกเรื่องอุ่มสมนี้ Phromsuthirak (1979, p. 49) เคยเสนอไว้เช่นกันว่า กวีผู้แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์น่าจะได้จากเรื่องอนิรุทธ์ เพราะมีหลักฐานแสดงว่าในช่วงเวลาที่แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์นั้นเรื่องอนิรุทธ์เป็นที่รู้จักในหมู่กวีอยู่ก่อนแล้ว

การศึกษาดังกล่าวที่ผ่านมาทำให้เห็นว่า กวีจะเป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่ง กวีย่อมมีตัวบทมากกว่าเรื่องเดียว และผสมผสานต่อยอดจนเป็นเรื่องเล่าในแบบของตน ที่มาของเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์จึงอาจมีได้หลายทาง น่าสังเกตว่า ตัวบททั้งหลายที่มีผู้เสนอว่าอาจเป็นที่มาของสมุทรโฆษคำฉันท์นั้นอาจแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือวรรณคดีบาลี และอีกกลุ่มคือวรรณคดีสันสกฤต วรรณคดีทั้งสองกลุ่มนี้แพร่หลายในความรู้ของกวีไทยมาช้านาน ประเด็นที่น่าสนใจคือ เนื้อเรื่องตอนศึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ที่กล่าวว่า เป็นจินตนาการของกวีนั้นจะพบในวรรณคดีสองกลุ่มนี้บ้างหรือไม่ ด้วยเหตุที่เป็นฉากสำคัญที่กวีแสดงวีรกรรมของพระเอก หากมีวรรณคดีเรื่องใดที่มีเหตุการณ์คล้ายตอนนี้นี้ก็น่าจะได้นำมาพิจารณาด้วยเช่นกัน

จากการศึกษาเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่า มีวรรณคดีสันสกฤต 2 เรื่องที่มีเหตุการณ์คล้ายตอนศึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ได้แก่ มหาภารตะ และรามวงศ์ เหตุใดวรรณคดีสันสกฤตทั้งสองเรื่องนี้จึงอาจเป็นที่มาของตอนศึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์

ได้นั้นเป็นประเด็นที่น่าสนใจ การพยายามตอบคำถามนี้ไม่เพียงแต่ทำให้เห็นว่าคึกสิบกษัตริย์อาจมีใช้จินตนาการของกวี แต่น่าจะทำให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างกวีอยู่ยากับวรรณคดีสันสกฤตเพิ่มขึ้น ตลอดจนได้เห็นว่า วรรณคดีสันสกฤตยังเป็นหลักฐานสำคัญที่สามารถนำมาศึกษาและอธิบายประวัติวรรณคดีไทย เพื่อเป็นการเพิ่มเติมมุมมองในการสันนิษฐานที่มาของเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ให้หลากหลายมากยิ่งขึ้น

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาและเสนอความเห็น ว่า เนื้อเรื่องตอนคึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ อาจมีที่มาจากวรรณคดีสันสกฤต ได้แก่ มหาภารตะ และรามวงศ์

1.3 สมมติฐานการวิจัย

บทความวิจัยเรื่องนี้มีสมมติฐานว่า ฉากการรบหลังพิชิตยุมพรนางพินทุมดี ในสมุทรโฆษคำฉันท์อาจมีที่มาจากวรรณคดีสันสกฤต ได้แก่ มหาภารตะ หรือรามวงศ์

1.4 ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยจะศึกษาและเสนอความเห็นเฉพาะที่มาของตอนคึกสิบกษัตริย์ในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์เท่านั้น ไม่รวมตอนอื่น เช่น สยุมพร ซึ่งหาอ้างอิงได้จากวรรณคดีบาลีและสันสกฤต

ส่วนวรรณคดีสันสกฤตที่จะนำมาศึกษาในบทความนี้ได้แก่ มหาภารตะ อาทิบรรพ จากต้นฉบับมหาภารตะภาษาสันสกฤตที่ตรวจชำระและพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ค.ศ. 1971 โดยสถาบัน Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) มหาวิทยาลัยปูนา และมหากาพย์เรื่องรามวงศ์ สรรคที่ 7 ต้นฉบับตรวจชำระของ Csaba Dezső, Dominic Goodall และ Harunaga Isaacson พิมพ์ในปี ค.ศ. 2024 โดย Murty Classical Library of India และมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด และสอบทานกับต้นฉบับของ Haksar ซึ่งพิมพ์ในปี ค.ศ. 2016 โดยสำนักพิมพ์ Penguin Books

อนึ่ง ต้นฉบับสมุทรโฆษคำฉันท์ที่จะนำมาศึกษาในบทความนี้มาจากหนังสือวรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2 กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. 2545

1.5 วิธีการดำเนินการวิจัย

1. สรุพอรรถกถาที่เกี่ยวข้อง แปลด้วยบทสมุทโฆษชาดก มหาภารตะ และรามวงศ์ เป็นภาษาไทย

2. วิเคราะห์เปรียบเทียบเนื้อเรื่องตอนคึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์กับฉากการรบหลังพิชิตยุมพรในมหาภารตะและรามวงศ์

3. เรียบเรียงข้อมูลและสรุปผลการวิจัย

1.6 ประโยชน์ของการวิจัย

1. ได้ความเห็นเพิ่มเติมในการสันนิษฐานที่มาของเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์
2. เห็นความเชื่อมโยงระหว่างวรรณคดีสันสกฤตกับวรรณคดีไทย และตระหนักถึงความสำคัญของวรรณคดีสันสกฤตว่ายังสามารถส่องทางแก่การศึกษาประวัติศาสตร์วรรณคดีไทยได้

1.7 ทบทวนวรรณกรรม

ปัจจุบันการศึกษาวรรณคดีบาลีและสันสกฤตในประเด็นนิธิพลหรือความสัมพันธ์กับวรรณคดีไทยแม้จะมีจำนวนไม่มาก เนื่องด้วยเป็นเรื่องที่มักกล่าวกันว่ารู้อยู่แล้ว หรือมีฉะนั้น นักเรียนทั่วไปอาจไม่สนใจเพราะรู้สึกว่าวรรณคดีโบราณนั้นอ่านยาก ทว่าก็ยังมีการศึกษาที่พยายามใช้ความรู้ภาษาและวรรณคดีบาลีสันสกฤตมาศึกษาวรรณคดีไทยเรื่องต่าง ๆ อยู่ เช่น การศึกษาเรื่อง “สำนวนภาษาในวรรณคดีไทยที่สัมพันธ์กับสำนวนภาษาในวรรณคดีบาลีและสันสกฤต” ของ อัสนี พูลรักษ์ (2562) การศึกษาของอัสนียืนยันว่า กวีไทยรู้จักวรรณคดีบาลีและสันสกฤตเป็นอย่างดี สำนวนภาษาบาลีและสันสกฤตจึงปรากฏในตัวบทวรรณคดีไทยจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากกวีไทยแปลและดัดแปลงสำนวนภาษาบาลีและสันสกฤตมาใช้ในวรรณคดีไทย นอกจากนี้ยังมีงานแปลและศึกษาวรรณคดีสันสกฤตที่แต่งในอินเดียได้เรื่องหงส์สนเทศของ นาวิณ โปษกรณ์ (2565) ซึ่งได้เสนอว่า เรื่องหงส์สนเทศอาจเป็นที่มาของเรื่องราชาพิลาปคำฉันท์ เพราะมีการอ้างถึงนกเป็นองค์ประกอบสำคัญของเรื่อง สลับกับบทคร่ำครวญถึงนางขณะพระรามเดินทางตามหานางสีดาเช่นกัน ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีบาลีและสันสกฤตกับวรรณคดีไทยจึงนับเป็นข้อเท็จจริงที่ไม่อาจปฏิเสธได้ ทั้งในแง่ที่มาของสำนวนภาษาและที่มาที่เป็นไปได้ของเนื้อเรื่อง

สมุทรโฆษคำฉันท์เป็นวรรณคดีไทยที่มีนักวิชาการสนใจศึกษาเชิงประวัติวรรณคดีมานาน การศึกษาครั้งสำคัญปรากฏในวิทยานิพนธ์ของสุมาลี กียะกุล (2519) ซึ่งเสนอความเห็นเรื่องผู้แต่งและสมัยที่แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์ไว้ ทำให้ปัจจุบันแทบไม่มีใครกล่าวว่าเรื่องนี้แต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีกแล้ว แต่งานที่เกี่ยวข้องโดยตรงและเป็นแรงบันดาลใจแก่บทความวิจัยเรื่องนี้คือการศึกษาวรรณคดีสมุทรโฆษคำฉันท์ของ ชลดา เรื่องรักษลิขิต (2562) ซึ่งเป็นรวมบทความว่าด้วย

สมุทรโฆษคำฉันท์และมีบทนำภูมิหลังของวรรณคดีเป็นหนังสือ “สมุทรโฆษคำฉันท์คำฉันท์ซึ่งควรอุโฆษ” ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวแล้วในหัวข้อ 1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ในหนังสือเล่มนี้ชลดาได้กล่าวถึงที่มาที่เป็นไปได้ของสมุทรโฆษคำฉันท์ไว้อย่างละเอียด ส่วนเฉพาะตอนศึกสิบกษัตริย์นั้น ชลดา กล่าวว่า น่าจะมาจากจินตนาการของกวี แต่ผู้วิจัยเห็นว่าอาจได้เค้ามาจากวรรณคดีสันสกฤตก็ได้ ดังจะได้กล่าวต่อไป

อนึ่ง มีการศึกษาสมุทรโฆษคำฉันท์อีกเรื่องหนึ่งคือบทความเรื่อง “สมุทรโฆษคำฉันท์: วิธีการด้านเนื้อเรื่อง” ของ โชษิตา มณีไธ (2557) โดยเสนอว่า การเพิ่มเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในสมุทรโฆษชาดกทำให้เกิดรสทางวรรณคดีได้ครบถ้วน ศักดิ์สิบกษัตริย์จึงมีบทบาททำให้เกิดวีรกรรมหรือรสนั้นเนื่องจากการแสดงความกล้าหาญของตัวเอก ดังจะเห็นได้จากการพรรณนาอารมณ์ของพระสมุทรโฆษและเหล่ากษัตริย์ อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้กวีได้พรรณนากองทัพและฉากสู้รบของพระสมุทรโฆษด้วย การเพิ่มเหตุการณ์ที่ส่งผลต่อรสนั้นถือเป็นการศึกษาบทบาทของเหตุการณ์ที่เพิ่มเข้าไป ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการศึกษาที่จะตามมาต่อไปนี้จะช่วยไขข้อสงสัยเกี่ยวกับประวัติวรรณคดีเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจได้

2. ศึกษาหลังสุมพร: ตัวบทจากวรรณคดีสันสกฤต

2.1 มหาภารตะ

มหาภารตะ อาทิบรพ อธิบายที่ 180-181(The Mahabharata, 1971) เล่าว่าหลังจากอรชุนเป็นผู้ชนะในพิธีสุมพรของนางเทราปที เหล่ากษัตริย์ก็ไม่พอใจ และเข้าต่อสู้กับอรชุนและภีมะ ดังนี้

อถียายะที่ 180

ไวศมฺปายน อวาช//

ไวศมฺปายนนะเลวว่า

ตสุไม ทิตฺสติ กนุยา ตู พุราหฺมณาย มหาตฺมเน /

โกป อาสินฺมุหิปานามาโลกฺยานุโยนฺยมนฺติกานุ //180.1

เมื่อราชาทรมทประสงคฺจะประทานพระธิดาแก่พราหมณผู้สูงส่งผู้นั้น

ความโกรธบังเกิดขึ้นแก่เหล่ามหาลหลังจากมองหน้ากันและกัน

อสุมานยมติกรมย ตฤณีฤตย จ สงคตม /
 ทาตุมอิจจติ วิปฺราย เทราปที โยชิตำ วรามุ //180.2
 “ราชาของคณีก้าวล่วงและปฏิบัติกับพวกเราที่มาชุมนุมนั้นเป็นเหมือนเส้นหญ้า
 ประสงค์จะประทานนางเทราปที่ยอดนารีแก่พราหมณ์

นิหนุไมน์ ทูราตมาน โย 'ยมสุมาน น มนฺยเต /
 น หยุหฺตเยช สตฺถารํ นาปี วฤทฺถกรมฺ คุโณะ //180.3
 พวกเราจงสังหารพระราชใจชั่วของคณีก่เกิด เขาไม่นึกถึงเรา
 ไม่ควรแก่การสักการะ ไม่ควรแก่ลำดับอาวุโสด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย

หนุไมน์ สห ปฺตุเรณ ทูราจาร์ นฤปทฺวิษม /
 อยฺ หิ สุรวานาหฺย สตฺถฤตฺย จ นรธาปานุ //180.4
 พวกเราจงสังหารมันผู้ประพฤติทูราจาร์ ผู้รังเกียจกษัตริย์ พร้อมด้วยบุตร
 เพราะมันผู้นี้เชื้อเชิญ บุษบา และเลี้ยงอาหารบรรดานรธาปอย่างเหมาะสม
 แต่กลับดูหมิ่นในภายหลัง

อสุมิษฺราชสมาวาเย เทวานามิว สันเย /
 กิมยฺ สทฤศํ กณฺจินฺนฤปตี ไนว ทฤษฏฺวานุ //180.5
 ในการชุมนุมของพระราชในที่นี้ ประดุจชุมนุมเหล่าเทวดา
 มันไม่เห็นพระนฤปตีที่เหมาะสมสักองค์เลยหรือ

น จ วิเปฺรชฺวธีกาโร วิหฺยเต วรณํ ปฺรติ /
 สฺวยวระ กษตฺริยาดนามอิติยํ ปฺรติตา ศฺรุติะ //180.6
 เหล่าพราหมณ์ไม่มีสิทธิเลือกคู่ คัมภีร์ศรุตินี้กล่าวไว้ชัดเจนว่า
 พิธีสุมพรเป็นของกษัตริย์

อด วา ยทิ กนฺเยยํ เนห กณฺจิทพฺภูษติ /
 อคฺนาเวนํ ปริกฺษิปฺย ยาม ราชฺภูราณิ ปารุธิวาระ //180.7

ข้าแต่เจ้าแผ่นดิน หรือว่าสตรีผู้ไม่ปรารถนาใครสักคนในที่นี้
พวกเราโยนนางในกองไฟแล้วจึงกลับแค้นแค้นเรากันเถิด

พราหมณ์ โยที วา พาลยาโลภาทวา กฤตวานิทม/
วิปริย ปารุติเวเนทราณำ ไนษ วรรษะ กถญจน //180.8
แต่พราหมณ์แม้จะทำการดูหมิ่นเหล่ากษัตริย์
ด้วยความเป็นเด็กหรือความโลภก็ตาม เราก็ไม่พึงฆ่า

พราหมณ์รฤถิ หิ โน ราชย์ ชีวติ จ วสุนิ จ /
ปุตฺรเปาตฺร จ ยจฺจานุยทสมากํ วิทฺยเต ธนम् //180.9
เพราะเป็นที่รู้กันว่า ราชบัลลังก์ชีวิต ทรัพย์สมบัติ ลูกหลาน
และทรัพย์อื่นใดของพวกเรา มีไว้สำหรับพราหมณ์

อวมานภยาเทตตฺสฺวธรมฺสฺย จ รกฺษณาตฺ /
สฺวยํวราณำ จานุเยษำ มา ภูเทวีวธา คติะ //180.10
พวกเรากลัวการดูหมิ่นจึงรักษารธรรมะของตน
พิธีสุมพรอื่นอย่าได้เป็นเช่นนั้นเลย”

อิตฺยฺกฺตฺวา ราชสารถฺลา หฤษฺภาวะ ปริชมพาหะ /
ทฺรฺปทํ สณฺธิชฺฌฤษฺณตะ สายุธาวะ สมฺปาทฺรวนํ //180.11
ว่าดังนั้นแล้ว เหล่าผู้องอาจดุจเสือโคร่งในหมู่ราชาก็อีกเฝ้า
ถือตะบองพร้อมอาวุธ ปรารถนาจะจับตัว ก็วิ่งเข้าใส่ราชาทรุบท

ตานุคฤเทิตฺสวาวาปานุภฺรฺทฺธานาปตโต นฤปานํ /
ทฺรฺปโท วิภฺษย สํตราสาทฺพฺราหมณฺณาศฺรณํ คติะ //180.12
ราชาทรุบทเห็นพระนฤบาลเหล่านั้นกริ้วโกรธ ถือธนูกับลูกศรเข้าโจมตี
จึงไปพึงเหล่าพราหมณ์ด้วยความหวาดกลัว

เวเคนาปตตสุตำสตุ ปุริณินนาณิว วารณาน /
 ปาณทุปุตเร มาหาวิรุเยา ปุริตยัตริทเมา //180.13
 โอรสปาณทุผู้แกลวกล้ำยิ่ง ผู้ข่มศัตรู ประจันหน้าเหล่ากษัตริย์
 ที่โจมตีอย่างรุนแรงดุจช้างตกมัน

ตตะ สมุตเปตุรทหายธาสุเต มหิณฺชิต พทุตลางคฺลิตฺวา /
 ชินาสมานาจะ กุรราชปุตฺราวมฺรชยนฺโต 'รฺชุนกิมฺเสนา //180.14
 จากนั้น บรรดาเจ้าแผ่นดินผู้สวมปลอกนิ้วชูอาวุธ ไม่อาจทนได้
 ผู้ปรารถนาจะฆ่า ก็เข้าโจมตีอรชุนกับกิมเสน² โอรสแห่งวงศ์กู

ตตสตุ ภิม 'ทฺฤตฺวิรฺยกรฺมา มหาพล วรฺชสฺมานวิรฺยะ /
 อุตฺปาญฺย โทรฺภยา ทุมเมกฺวิโร นิษฺปตฺรยา มาส ยถา คเชนฺทฺระ //180.15
 จากนั้น ภิมะ ยอดนักรบผู้มีวีรกรรมนำอัศจรรย์ ผู้ทรงพลังยิ่ง และกล้าหาญ
 เสมอด้วยวีรชะ ก็ถอนต้นไม้ด้วยแขนทั้งสองและดึงใบออก ดุจพญาคชสาร

ตํ วฤทฺษมาทาย ธิปฺปฺรมาถิ ทณฺฑิวิ ทณฺฑิ ปิตฺธาธ อฺคุรมฺ /
 ตสฺเสา สมิเป ปฺรชฺรชฺสย ปารฺถสฺย ปารฺถะ ปฤถฺทฺริชฺพาหุ /180.16
 เขาผู้กำราบศัตรูถือต้นไม้ในอุ้งพระยมราชาแห่งบรรพบุรุษถือไม้เท้าที่หนักแล้ว
 ภิมะปารถะ³ ผู้มีพาหุกว้างและยาวยืนอยู่ใกล้อรชุนปารถะผู้เลิศดุจอุสุภราช
 ในหมู่บุรุษ

ตตฺเปรฺกฺษย กรฺมาติมนฺชฺยพฺพุเรชฺชิโนระ สหฺภฺราตฺรจินฺตฺยกรฺมา /
 ทาโมทโร ภฺราตฺรมฺคุรฺวิรฺยํ หลาญฺถ วาญฺยมิทฺ พภาเช //180.17
 พระกฤษณะทาโมทรมผู้มีวีรกรรมเป็นอจินไตย เห็นการกระทำของเขาผู้กล้า
 ผู้มีพหุปัญญาเห็นอมนุษย์นั้น จึงตรัสถ้อยคำแก้พลราม
 อนุชาผู้มีคันทิเป็นอาวุธ

² กิมเสน เป็นอีกชื่อหนึ่งของกิมะ โอรสของพระวายุกับนางกุนตี หนึ่งในเหล่าปาณฑพทั้งห้า และเป็น
 เชษฐาของอรชุน

³ ปารถะ แปลว่า โอรสนางปฤดา ปฤดาเป็นอีกชื่อหนึ่งของนางกุนตี มารดาของเหล่าปาณฑพ

ย เอษ มตฺตฤษภตฺตฺยคามี มหฺพฺทฺนุระ คุรฺษติ ตาลมาตฺรม /
 เอโษ 'รฺฐโน นาตฺร วจารุยมสฺติ ยทฺยสฺมิ สงฺคุรฺษณ วาสฺสทฺเว //180.18
 “ดูก่อนพลราม หากข้าคือกษณะवासเทพแล้วไซ้
 ผู้ที่ดำเนินไปดุจอุสุภราชคัลมคัลนี้คืออรุณ ไม่ต้องสงสัยเลย

ย เอษ วฤกฺษฺ ตฺรสา วรฺชฺย ราชญฺ้า วิกาเร สหสา นิเวตฺตเต /
 วฤโกทโร นานฺย อิทฺททฺย คุรฺตุ' สมฺภูโต ภูวิ มรฺตฺยธฺรมา // 180.19
 ส่วนผู้ที่ถอนต้นไม้อย่างแรงแล้วหันกลับมาประจันหน้ากษัตริย์โดยพลัน
 เขาคือภีมะผู้มีอุทรดุจหมาป่า ไม่มีมนุษย์อื่นใดในโลกที่สามารถทำอย่างนี้ได้

โย 'เสา ปฺรสุตฺตาตฺกมลายตา กฺษสฺตฺนฺรุมหาสิหคฺติรวินิตะ /
 เคาระ ปฺรลฺมฺโพชฺชวลจารุโมโณ วินิตฺสฤตตะ โส 'จฺยุต ธรรมราชา //180.20
 ผู้ที่มีเนตรดุจดอกบัว ร่างแบบบาง ฉวีขาว นาสิกเป็นตะของดงาม
 ออกไปก่อนหน้า เขาคืออุชิสฺฐิระ ธรรมราชา

เยา เตา ภูมาราวีว การฺตฺติเกเยา ทฺวารศฺวินยาวิตติ เม ปฺรตฺรฺกะ /
 มุกฺตา หิ ตฺสฺมาชฺชตฺเวศฺมทาหามฺยา ศฺรุตตะ ปาณฺทฺสฺตฺตะ ปฤถา จ //180.21
 कुमारทั้งสองที่เหมือนพระกรรติเกยะสององค์ ข้าคิดวาคือโอรสพระอัศวิน
 เพราะข้าได้ยินว่าโอรสของปาณทฺกับนางปฤถา
 รอดพ้นจากไฟไหม้บ้านที่ทาสีน้ำมัน”

ตมพฺรวินฺนิรฺมฺลโตทาโก หลาญฺโ 'นฺนตฺรขฺ ปฺรตีตะ /
 ปฺรตีโต 'สฺมิ ทิษฺฏฺยา หิ ปิตฺทฺษวสา นะ ปฤถา วิมุกฺตา สห
 เการวาคฺรุโยะ //180.22
 พลรามผู้ประดุจเมฆไฉ่มลทินกล่าวตอบพระกษณะว่า “ข้าดีใจ
 ที่นางกุนตีอาชของพวกเราพร้อมด้วยเหล่าโอรสผู้เป็นใหญ่แห่งวงศ์กู
 ยังปลอดภัย”

อภัยายะที่ 181

ไวศัมปายน อวาจ

ไวศัมปายนะเลาว่า

อชินานิ วิญญวณะ กรกาศุจ ทวิชระภาะ /

อุจสุต ภีร น กรตวยา วย โยตสุยามเห ปราณุ //181.1

เหล่าผู้ประเสริฐในหมู่พราหมณ์ก็ทำให้นั่งกว้างดำและบาตรสั้นไหว
กล่าวแก่ราชาทรพทว่า “อย่ากลัวเลย พวกเราจะสู้กับศัตรู”

ตาเนว วทโต วิปฺรานุชฺชนะ ปฺรหฺสนนิว /

อวาจ เปรุษกา ภูตวา ยฺยํ ติษฺฐต ปารุศฺวตะ //181.2

เมื่อเหล่าพราหมณ์กล่าวเช่นนั้น อรชุนก็แสวงหิวเราะแล้วกล่าวว่า
“พวกท่านจงยืนมองดูอยู่ข้าง ๆ เถิด

อหเมนนชินฺหาไคระ ศตโค วิกิริณฺศไระ /

วารยิชฺยามิ สฺงฺกรุทฺธานมนฺไดฺรราศิวิชานิว //181.3

ข้าจะกันพวกกษัตริย์ที่กริ้วโกรธเหมือนอสรพิษ
ไว้ด้วยศรที่แหลมคมนับร้อยและด้วยเวทมนตร์”

อิติ ตพฺฐนุราทาย ศฺลฺกาวาปฺโต มหารถะ /

ภฺราตฺรา ภีเมน สหิตสฺตสฺสเถา คิริวาละ //181.4

กล่าวดังนั้นแล้ว อรชุนยกด้นกรบถือธนูที่ได้มาเป็นกำนัล
ยืนอยู่กับภีมะผู้เชษฐา ดุจภูเขาที่ไม่สั่นไหว

ตตะ กรุณฺฆานุรฺทฺธานุ กษตฺริยํ สฺตฺตานุโรชฺตฺถิตานุ /

สํเปตฺตฺรภีเตา เตา คเชา ปฺรตฺติคฺชานิว //181.5

จากนั้น เขาทั้งสองผู้ไม่หวาดหวั่นก็โจมตีเหล่ากษัตริย์
ผู้กริ้วโกรธ ผู้มีความโกรธพลุ่งพล่าน และมีภรรยาน้อยข้างหน้า
เหมือนข้างสองตัวโจมตีเหล่าข้างคู่ต่อสู้

อุจฺจุจ วาจะ ปฺรชาสุเต ราชานโน ชิมำสวะ /
อาหเว หิ ทฺวิชฺชยาปิ วโร ทฺฤษฺโณ ยฺยตุสฺสตะ //181.6
เหล่าราชาผู้ก้าวร้าวอยากจะทำศึกก็กล่าวถ้อยคำว่า
“การฆ่าพราหมณ์ที่อยากจะทำคู่ต่อสู้ในสงครามนั้นพอรับได้”

ตโต ไวกฺรตนะ กรฺโณ ชคามารฺชุนโมชสา /
ยฺยทุธารุถิ วาศิตาเหตฺรคฺชะ ปฺรติคฺช ยถา //181.7
จากนั้น ภรรยาโอรสพระอาทิตย์ผู้ปรารถนาจะทำคู่
ก็พุ่งเข้าใส่อรชุนเพราะเหตุแห่งการรื้อท้าวกัน
ดุจข้างพุ่งเข้าใส่ข้างคู่ต่อสู้

กิมฺเเสน ยเยา ศฺลโย มฺหฺราณามิศฺวโร พลี /
ทฺรุโยธนาทฺยสฺตฺวนเย พฺราหฺมโณะ สห สงฺคุตาะ
มฤทฺฐปฺฐวฺมยตฺเนน ปฺรตฺยยฺยธฺยสฺตฺทาหเว //181.8
ราชาศัลยะผู้ทรงพลัง ผู้เป็นใหญ่แห่งแคว้นมัทระก็พุ่งเข้าใส่กิมเเสน
ส่วนคนอื่นมีทริโยธน์เป็นต้นก็รวมกันต่อสู้กับเหล่าพราหมณ์
แต่พวกเขาต่อสู้ในสงครามอย่างนุ่มนวลโดยไม่ออกแรง

ตโต 'รฺชุนะ ปฺรตฺยวฺริชฺยทาปตฺนํ ตฺริภิះ ศฺไระ /
กรฺณํ ไวกฺรตนํ ธีมานํวิภิชฺย พฺลวทฺธุนะ //181.9
จากนั้น อรชุนผู้มีปัญญานำวธูอันทรงพลัง แผลงศรสามดอก
ไปยังภรรยาโอรสพระอาทิตย์ผู้เข้าโจมตี

เตษำ ศฺราณำ เวเคน ศิตานำ ติคฺมเตชฺสาม /
วิมฺหฺยมาโน ราเธโย ยตฺนาตฺตมฺนฺธาวติ //181.10

ด้วยความเร็วของลูกศรทั้งหลายที่แหลมคมและมีพลังแรงกล้า
 กระฉ่อนางราธากิ่งงอง ไหลตามไปด้วยความพยายาม

ดาวฤกษ์ปยุนิรเทศเยา ลาฆวาชุชยตำ วเรา /
 อญญเยตำ สุสัพพธาวนุโยนุยวิชโยชิเณมา //181.11
 ทั้งสองผู้เลิศในบรรดาผู้มีชัยนั้นไม่มีใครมองเห็นเพราะความว่องไว
 ทั้งสองโกรธจัดเข้าสู้รบ ต่างปรารถนาชัยชนะกันและกัน

กฤเต ปุรตติกฤต ปศุย ปศุย พาหุพลั จ เม /
 อิติ ศุรารุทธจโนราภาเซตำ ปุสสุปรมุ //181.12
 “จงดูการต้านทานของข้า จงดูกำลังแขนของข้า”
 ทั้งสองร้องท้ากันด้วยถ้อยคำที่กล้าหาญ

ตโต 'รุชุนสย ภูชโยวีรยุมปุรติม ภูวิ /
 ชุญาตุวา ไวกฤตนะ กรุณะ สัรพุระ สมโยธยตุ //181.13
 กระฉ่อนางพระอาทิตย์ ผู้ยิ่งใหญ่ รู้ว่ากำลังแขนของอรชุนนั้น
 หาผู้ใดในโลกเทียบมิได้ ก็เข้าต่อสู้

อรชุนเนน ปุรยูกตาสุตานพาดนานเวควตสุตทา /
 ปุรติหตุย นนาโทจุไจะ โสนุยาสุตมภิปุชยณุ //181.14
 เขาตั้งรับลูกศรที่ว่องไวซึ่งอรชุนแผดลงมาได้แล้วก็ร้องเสียงดัง
 นักรบทั้งหลายพากันชื่นชมกระฉ่อน

กรุณ อุวาจ
 กระฉ่อนกล่าวว่า

ตุษยามิ เต วิปรมุชย ภูชโยวีรยุสย สัยเค /
 อวิษาทสย ไจวาสย ศสุตฺราสุตฺรวินยสย จ //181.15

“ดูก่อนหัวหน้าพราหมณ์ในการบิณฑบาต ข้ารู้สึกพอใจในตัวท่าน
ผู้มีพลังแขน ผู้กระตือรือร้น และชำนาญในศาสตร์อาวุธ

ก็ ตูว สาธุสาธุทฐนุเวโท ราโม วา วิปฺรสุตฺตม /
อด สาธุสาธุทฐนุเวโท สาธุสาธุทฐนุเวโท วิษณุญฺยุตฺเต //181.16
ดูก่อนผู้เลศพราหมณ์ ท่านคือธนูเวทแบ่งภาคมาหรือ
หรือว่าท่านคือปรัศราม หรือม้าของพระอินทร์ที่แบ่งภาคมา
หรือท่านคือพระวิษณุผู้แผ้วถวัลย์แบ่งภาคมาให้เห็นประจักษ์แก่ตา

อาตมปฺรจุฉาทฺนารุถํ ไว พานุวิริยมุปาสุริตฺเต /
วิปฺรุปํ วิธายะทํ ตโต มํ ปฺรติยฺยุตฺเต //181.17
ปลอมองค์เป็นพราหมณ์โดยใช้กำลังแขนเพื่อปกป้องตนเอง
ด้วยเหตุนี้ท่านจึงสู้รบกับข้าได้

น หิ มามาวเว กุรุทฺธมนุเย สาธุสาธุจฺฉิปเต /
ปฺมานุโยธยิตฺ คุตฺเต ปาณฺชวาทฺวา กิริณินฺ //181.18
เพราะไม่มีบุรุษอื่นใดนอกจากพระอินทร์สวามีนางศรีย
และเหล่าปาณทัพบผู้สวมเทริด ที่จะสามารถสู้รบกับข้าในสนามรบได้”

ไวศฺปายน อฺวาจ
ไวศฺมปายนํ เลวํ
ตเมวาทินํ ตตฺร ผลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺลฺล /
นาสุมิ กุรุณ ฐนุเวโท นาสุมิ รามะ ปฺรตาปวาน /
พฺราหฺมณ 'สุมิ ยฺยธํ เศรษฐฺฐะ สฺวสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส /
เมื่อภรรณะกล่าวเช่นนั้น อรชุนจึงตอบไปในที่นั้นว่า
“ดูก่อนภรรณะ ข้ามิใช่ธนูเวท มิใช่ปรัศรามผู้เรืองเดช
ข้าเป็นพราหมณ์ผู้เลศในหมู่คนรอบ ผู้ประเสริฐในหมู่ผู้ถืออาวุธทั้งปวง

พราหมณ์ เปาร์ทเร จาสเตร นิษฐิตี คุรุศาสนาด /
 สติโต 'ศุภมฤตย รณ เขต' ตว่า วีราวิจโล ภว //181.20
 ข้าผู้เจนนอบในอาวุธของพระพรหมและพระอินทร์
 มาสถิตอยู่ในวันนี้เพื่อเอาชนะท่านในสนามรบ
 คู่ก่อนผู้กล้า จงเป็นผู้มั่นคงเถิด”

เอวมฤตสตุ ราเอโย ยุทธาตกรุโณ นยวรดต /
 พรหม์ เตชสุตทาสยั มนุมาโน มหารถะ //181.21
 กระณะโอรสนางราชาได้ฟังดังนั้น ก็ล้มเลิกการสู้รบ
 นักรบผู้ยิ่งใหญ่คิดว่า พลังของพราหมณ์ไม่อาจเอาชนะได้

ยุทธิ์ ตูเปยตสุตตร ราชญศุลยวโกทเร /
 พลินา ยุคปนมตเตา สปรุทธา จ พลน จ //181.22
 คู่ก่อนชนเมษะ ฝ่ายภีมะกับราชาศัลยะสู้รบกัน
 ทั้งสองผู้ทรงพลังนั้นคลุ้มคลั่งด้วยการแข่งขันและพละกำลัง

อนโยนุมาหวนุเตา เตา มตตาวิว มหาคเขา /
 มุษฏิภิธานุศิใจ นิพนนตาวิตเรตรม /
 มุหุรต์ เตา ตถานโยนุย์ สมเร ปรัยกรษตามุ //181.23
 ทั้งสองร้องท้ากัน ประดุจคชสารตัวใหญ่โตมโหฬาร
 ทบตีกันด้วยกำปั้นและเข่า เพียงชั่วครู่ทั้งสองก็ลากกันไปสนามรบ

ตโต ภีมะ สมตฤชปย พาหุภยา ศุลยมาหเว /
 นยวธีทพลินา เศรษฐี ชหสุรพราหมณาสุดตะ //181.24
 จากนั้น ภีมะผู้ประเสริฐในหมู่ผู้มีพลังยกราชาศัลยะด้วยแขน
 แล้วทุ่มลงในสนามรบ เหล่าพราหมณ์หัวเราะ

ตตราศจุรย์ ภีมเสนศจุการ ปุระษษะ /
 ยจุลลย ปติติ ภูเมา นานนทพลินี พลี //181.25

กัมเณนผู้ทรงพลัง ผู้เลิศในหมู่บุรุษทำสิ่งอัศจรรย์ในที่นั้นแล้ว
กลับไม่สังหารศัลยะที่ถูกห่มลงบนพื้นดิน

ปาติเต กัมเณน ศลเย กรเณ จ ศงกิต /
ศงกิตาะ สรวราชานะ ปวิวรุรุธโกทารมู //181.26
เมื่อศัลยะถูกกัมเณนห่ม และกรรมะสงสัย
ปวงราชาผู้หวั่นเกรงก็แวดล้อมกัมเณผู้มั่งคั่งดุจหมาป่า

อุจจุฯ สหิตาสุตตฺร สาธุวิเม พุราหฺมณรชภาะ /
วิชฺฌายนุตำ กุวชนฺมานะ กุณิวาสาสฺตไถว จ //181.27
ราชาเหล่านั้นพากันกล่าวในที่นั้นว่า
“เจริญเถิด ผู้เลิศดุจโคในหมู่พราหมณ์
โปรดบอกเราว่า ท่านเกิดที่ไหน และอาศัยอยู่ที่ไหน

โก หิ ราชาสฺตํ กรุม ศกฺโต โยธยิตุํ ฺรเณ /
อนฺยตฺร รามาทุโรธนาทฺวา กถฺปาทฺวาปี ศารทฺวตะ //181.28
ใครหรือที่สามารถต่อสู้กรรมะในสนามรบได้
นอกจากปรัศฺราม โทธนะ⁴ กถฺปะบุตรศรัทฺวตะ⁵

กถฺปะนาทฺวา เทวกีปฺตุราตฺมผลคฺุณาทฺวา ปรีตปาตฺ /
โก วา ทฺุโรยธน์ ศกฺตะ ปฺริติโยธยิตุํ ฺรเณ //181.29
ตลอดจนพระกฤษณะโอรสนางเทวกี และอรชุนผู้เผ่าผลาญศัตรู
ในสนามรบนี้มีใครหรือที่สามารถต่อสู้ด้านทานทฺุโรยธน์ได้

ตไถว มทฺุรราชานํ ศลฺยํ พลวตำ วรุม /
พลเทวาทฤเต วีราตฺปาณฺทฺวาทฺวา วฤโกทฺราตฺ //181.30

⁴ โทธนะ ครูผู้สอนวิชาการต่อสู้แก่เหล่าปาดุชพและการพ

⁵ กถฺปะ บุตรฤษีศรัทฺวตะ เป็นผู้มีความกล้ามาก ต่อมาได้เป็นบุตรบุญธรรมของราชาศานตฺนุ และเป็นหนึ่งใน
คณะมนตรีแห่งนครหัสตินาปุระ

และศัลยะ ราชแห่งแคว้นมัทระ ผู้เลิศในหมู่ผู้ทรงพลังได้
นอกจากพลเทวะผู้กล้า และกิมะโอรสปาณทั ผู้มีอุทรดุจหมาป่า

กรียตามหาโร 'สุมาพุยพุธาพุราหฺมณสฺยตานุ /
อโณนานุปลกฺเยห ปุณฺรโยตุสฺยามเห วยมฺ //181.31
จงหยุดเหล่าพราหมณ์จากการสู้รบนี้
เมื่อรู้ว่าพวกเขาคือใคร แล้วพวกเราจะสู้รบอีกครั้ง

ตตฺกฺรุม กิมฺสฺย สมิกฺษฺย กฤษฺณะ กฺนฺตีสฺเตา เตา ปริศฺกฺมานะ /
นิวารยามาส มหิปตี⁶สฺตานุรฺเมณ ลพฺเรตฺยนฺนึย สรวานฺ //181.32
เมื่อเห็นวีรกรรมของกิมะ พระกฤษณะก็สงสัยว่า
ทั้งสองจะเป็นโอรสนางกุนตี จึงยับยั้งพระมहिปตีเหล่านั้นว่า
“พวกเขาคือทุกคนและได้นางแล้วตามธรรมเนียม”

ต เอวํ สํนิวฤตฺตาสฺตฺย พุธาพุยพุทฺวิศารทาะ /
ยถาวาสํ ยฺยฺะ สรวเ วิสุมิตา ราชสฺตฺตมาะ //181.33
พวกเขาทั้งหมดผู้ประเสริฐในหมู่ราชา ผู้ชำนาญการยุทธ์
ก็อัศจรรย์ใจ ล้มเลิกการต่อสู้ และกลับไปยังที่ประทับ

วฤตฺโต พุทฺโหมตฺตโร รุจคะ ปาณฺจาลี พุราหฺมโณรฺวฤตฺตา /
อิติ พฺรหฺนฺตะ ปฺรยยฺรฺเย ตตฺราสนฺสฺมาตตะ //181.34
“สนามประลองถูกพราหมณ์แวดล้อมเสียแล้ว
พราหมณ์ผู้เลิศได้เลือกนางปาณจาลี⁶ แล้ว”
เหล่าราชากล่าวเช่นนั้นขณะรวมตัวกัน ณ ที่นั้น

พุราหฺมโณสฺตฺ ปฺรติจฺจนฺเนา เรารวาชินวาสฺมิกะ /
กฤจฺเชรณ ชคฺมตฺสฺตฺตฺร กิมฺเสนธฺนบฺชเยา //181.35

⁶ ปาณจาลี “เจ้าหญิงแห่งแคว้นปาณจาละ” เป็นอีกชื่อหนึ่งของนางเทราปที

ส่วนก็มีเสนกับอรชุนธัญชยะ⁷ แวดล้อมด้วยเหล่าพราหมณ์
ผู้นั่งหมั่นนั่งกวาง ก็เดินออกมาจากที่นั่นด้วยความเหน็ดเหนื่อย

วิมุกเตา ชนสัพาธัจจุรภิះ ปรีวิฤษเตา /
กฤษณยานุคเตา ตตร นฤวีเรา เตา วิเรชตะ //181.36
ทั้งสองผู้กล้าในหมู่ชน มีบาดแผล เมื่อพ้นจากชุมนุมชน
และมีนางกฤษณา⁸ เดินตาม ก็เรียงรองในที่นั้น

2.2 รชวงศ์

รชวงศ์ สรรคที่ 7 บทที่ 29-68 (Dezső, Goodall & Isaacson, 2024; Haksar, 2016) กล่าวว่า หลังจากเจ้าชายอชเช โอรสของรษฎผู้เป็นเจ้าของแห่งแคว้นโกศล ได้เป็นผู้ชนะในพิธีสุมพรนางอินทุมตีขนิษฐาของท้าวโกษะ เหล่ากษัตริย์ที่มาร่วมพิธีต่างไม่พอใจ และได้ต่อสู้กับอชเช

อิตี สุวสุโกชกุลปรที่ปะ สัปาทย ปาณิครหนั ส ราชา /
มเหสีปตินำ ปฤถครุณารุณั สมิติเทศาธิกฤตานธิศรี //7.29
พระราชผู้เรืองศรี ผู้เป็นประทีปแห่งตระกูลโกษะ
เมื่อกระทำพิธีวิวาห์ของขนิษฐาอินทุมตีจนเสร็จแล้ว
จึงมีพระบัญชาให้เหล่าราชาที่อยู่ด้านหน้ามาแสดงความเคารพที่ละองค์

อิงไครมุทะ สัวฤตวิกริยาสุเต หรทาะ ปุรสนุนา อิว คุณณนุระะ /
ไวทรภามามนุตรย ยยุสตุทียั ปุรตยุรปยุ ปุชามุปทาณเลน //7.30
เหล่าราชาปิดบังความไม่พอใจไว้ด้วยท่าทางยินดี
ประหนึ่งสระน้ำที่มีน้ำใสแต่มีจระเข้ซ่อนอยู่
พวกเขาเข้าไปทักทายท้าวโกษะเจ้าแห่งแคว้นวิทรภะ
กระทำบูชาตอบด้วยการประทานของขวัญอย่างเสแสร้ง แล้วทูลลา

⁷ ธัญชยะเป็นอีกชื่อหนึ่งของอรชุน

⁸ กฤษณา “นางผู้มีจิวดำ” เป็นอีกชื่อหนึ่งของนางเทราปที

ส ราชโลกะ กฤตปุรวสมุวิทามภสิทุเธา สมโยปถมยุมุ /
อาทาสยามานะ ปรมทามิษฺ ตทาวฤตฺย ปณฺธานมฺชฺสยฺ ตสฺสเถา //7.31
หฺมฺพุระราชาผู้จะแย่งชิงนาง
ประหนึ่งขึ้นเนื้อที่ตนควรได้หลังจากพยายามจนสำเร็จ
ก็วางแผนกันไว้ก่อน แล้วมายืนล้อมทางเดินของอชะ

ภฺรุตปิ ตาวตฺฤถไกศิกานามนฺชฺฐิตานนฺตรชาวิวหาะ /
สฺตตฺวานุรูปาหรณีกฤตศฺรีะ ปฺราสฺถาปยฺทฺราชมวณฺวคาจฺ //7.32
ฝ่ายทำโทษะ เจ้าแห่งดินแดนกระณะไกศิกา
ผู้มีสิริเป็นสินสอดตามฐานานุรูป ครั้นเสร็จพิธีวิวาห์ของชนิษฐาแล้ว
ก็รับสั่งให้อชะผู้สืบพงศ์ธมฺเดินไป แล้วตนเองก็เดินตาม

ติสฺรสฺสฺตริโลกปฺรติเตน สํารุณฺมเชน มํารุเค วสฺตฺริฐิตฺวา /
ตสฺมาทปํวารุตต กุณฺฑิเนศะ ปฺรํวํตฺยเย โสเม อิวฺชฺณรศฺเมะ //7.33
ท้าวเธอพำนักร้อยที่ค่ายทั้งสามระหว่างทางกับอชะผู้เลื่องลือในสามโลก
แล้วปลีกพระองค์ออกไป ประหนึ่งจันทร์เพ็ญหลีกไปจากพระอาทิตย์

ปฺรมนฺยวะ ปฺรํคปิ โกสเลนฺเทร ปฺรตฺยเอกมาตฺตสฺวตฺยา พญฺวะ /
อโต นฤปํศฺจกฺษมิเร สเมตํว สฺตฺริรัตนฺลาภํ น ตทํตมฺชฺสยฺ //7.34
เหล่าพระนฤบาลทั้งปวงพิโรธเจ้าแห่งแคว้นโกศลอยู่ก่อนแล้ว
ด้วยเหตุที่ของของตนถูกแย่งไป จึงไม่ยอมรับที่อชะไอรสรมุได้นางแก้ว

ตมฺทวหนฺตํ ปถิ โภชกฺญํ รุโรธ ราชนฺยคณฺธะ ส ทปฺปะตะ /
พลิปฺรทีษฺฐํ คุริยมาททานํ ไตรวิกรมํ ปาทมิเวณฺทฺรศฺตฺรํ //7.35
ขณะอชะเจ้าแห่งแคว้นโกศลกำลังพาชนิษฐาของท้าวโทษะเดินทางกลับ
ระหว่างทางหฺมฺพุระราชาผู้ยิ่งใหญ่ทะนงก็เข้ามาขัดขวาง
ดุจประหลาดขัดขวางพระบาทของพระวิษณุ
ซึ่งกำลังประทานสิริมงคลให้ตั้งมั่นบนเศียรของอสุรพลี

ตสฺยาะ ส ฤษารุณนลฺปิโยธมาทิสฺย ปิตฺรยํ สจฺจิ ภูมิระ /
 ปฺรตฺยครฺหิตฺปาธุวาทินิํ ตํ ภาสฺริถิํ โสณ อโหวตฺตรคฺคะ //7.36
 ภูมิระขอชะปัญญาให้มนตรีของพระบิดารวมกับกองทหารจำนวนมาก
 คอยคุ้มครองนาง แล้วก็เข้าโจมตีกองทัพพระราช
 ประหนึ่งแม่น้ำโคณะที่มีคลื่นกระหน่ำซัดแม่น้ำคงคา

ปตฺติตะ ปทาติ รัตนํ ฤทธสฺสตรุงคสาทํ ตฺรคาธิธมฺม /
 ยนฺตา คชสฺยาภยปตฺทคชสฺสํ ตฺลยปฺรติทฺทวนฺทฺวิ พฺภูว ยฺพุธมฺ //7.37
 พลทหารโจมตีพลทหาร พลรถโจมตีพลรถ
 พลม้าโจมตีพลม้า พลช้างโจมตีพลช้าง
 การสัประยุทธ์ที่เสมอกันได้บังเกิดขึ้น

นทตฺสฺ ตฺรเยชฺววิภาวฺยวโจ โนนฺทริยนฺติ สุม ภูโลปเทศานํ /
 พาณากฺษโรเรว ปฺรสฺสปฺรสุย นาโมรฺชิตํ จาปภฤตะ ศศฺสฺสะ //7.38
 เมื่อเสียงดนตรีดังขึ้น เหล่าพลยิงธนูไม่ได้ยินเสียง
 และไม่อาจออกนามของวงศ์ตระกูลได้
 จึงเอ่ยนามอันเกรียงไกรแก่ศัตรูด้วยการแผลงศรเป็นถ้อยคำ

อฺตุตฺถาปิตะ สยฺติ เณรฺรศฺวะ สานฺทฺริกฤตะ สฺยนฺทวนฺวิจฺจโร /
 วิสฺสตาริตะ ภูณฺชกรฺรณตาโลรฺเนตฺรกรฺเมโณปฺรุโรห สฺฐรมฺ //7.39
 ในสงคราม ผู้คนที่พุ่งขึ้นด้วยม้า
 จับเป็นก้อนหนาเพราะล่อของเหล่ารถศึก
 และแผ่กระจายออกไปเพราะข้างสะบัดหูจากการสับขอช้าง
 ได้บังดวงอาทิตย์

มตฺสฺยธฺวชา วายฺวศาทฺวิทฺธิโรณฺรุมฺไฮะ ปฺรวฤทฺธธฺวชินฺริชาลิ /
 พฺภะ ปิพนฺตะ ปฺรมารฺธมตฺสฺยาะ ปฺรยาวิลาเนว นโวกทานิ //7.40
 ธงรูปปลาตีมีฝุ่นจากธงพื้นใหญ่ด้วยปากที่อ้ากว้างเพราะแรงลม
 เสมือนปลาเป็น ๆ กำลังตีมน้ำใหม่ที่ปนดินโคลน

รโถ รัตนาครวนิชา วิชชัญญะ วิโลชนณฎาภาวณิเตน นาคะ /
 สวภรตณามครุหนาทพภูว สานุเทร รัชสุยาตุมปราวโพทะ //7.41
 ในกองฝุ่น รตศีกู้ได้ด้วยเสียงล้อ ช้างรู้ได้ด้วยเสียงกระดิ่งที่สั่นไหว
 ส่วนพลทหารฝ่ายตนเองกับฝ่ายศัตรูรู้ตัวตนกันได้
 ด้วยการอ้างถึงชื่อเจ้านายของตน

อวารถุวโต โลจนมารุคมาเซา รโชนุทธการสย วิชฌุมภิตสย /
 ศสตุรุษศาตาศุทวิปวีรชนมา พาลารุโณ 'ภูทุธิรปราวาหะ //7.42
 เมื่อฝุ่นบดบังทัศนวิสัยในสงครามจนมืดมิด โลหิตธาราที่มีสีแดงระเรื่อ
 ซึ่งเกิดจากนักรบ ช้าง และม้าซึ่งได้บาดเจ็บจากศัสตราวุธ ก็ปรากฏขึ้น

ส จฉินนมูละ กษตเซน เรณุตสยโยปฐิฏาตุปวนาวฐตะ /
 องคารเศษสย หุตาศนสย ปุรุโวลิตโต ฐุม อิวาพาสะ //7.43
 ขณะเลือดซึมลงไปในพื้นที่ดินและมีลมพัดจนฝุ่นฟุ้งขึ้นมานั้น
 ฝุ่นที่ลอยขึ้นมาก่อนจึงปรากฏดูจวนที่ลอยขึ้นไป
 ขณะไฟยังมีเฝ้าอาคารเหลืออยู่

ปรหารมูรจูปคเม รตสุธา ยนุตถาณุपालภย นิรุตติตาศุวานุ /
 โยละ สาทิตา ลกษิตปุรวเกตุ'สตาเนว สามรุษตยา นิชฆนุ //7.44
 เพื่อให้สารถียังประคองสติในยามรบไว้ได้
 พลรบผู้เหน็ดเหนื่อยจึงตะคอกใส่สารถิผู้ชักม้ากลับ
 แล้วฟาดธงที่เป็นเครื่องหมายตรงหน้ารถด้วยความเกรี้ยวกราด

อปยุธมารุเค ปรพาณณนา ธนุรภุตดำ หสฺตวตดำ ปฤษตฺเกาะ /
 สंपราปุเรวตุมชวานุถตฺตยา ปุรวารุทธภาโคะ ผลิภิะ ศรวุม //7.45
 บรรดาลูกศรของพลธนูมีอคมัง
 แม้จะถูกลูกศรของศัตรูตัดทำลายครึ่งทาง
 แต่ก็ยังไปถึงเป้าได้ด้วยความเร็ว
 เพราะส่วนที่แล่นไปข้างหน้าอีกครึ่งหนึ่งนั้นไม่พลาดเป้า

อาโรธมนำ คชนิปาเต ศิราลี จักรุนิสีไตะ ภูษราไคระ /
 หุตานุยปี ศุยนนชาครโกวิธยาสกตเศศานิ จิเรณ เปตะ //7.46
 ในยุทธหัตถี ศีรษะของควาญช้างหล่นอยู่เป็นเวลานาน
 ศีรษะนั้นถูกตัดด้วยงจักรที่มีใบมีดแหลมคม
 และเหยี่ยวเอาปลายเล็บจับคมอยู่

บุรวุ ปุรหุตาน ชฆาน ภูยะ ปุริตปุรหารากุชมมศุวสาที /
 ตฺรงคฺมสฺสกุณฺณนิษณฺณเทห์ ปฺรตฺยาศฺวสนฺตํ ธิปฺมาจกฺกํ ภูษ //7.47
 ทหารม้าเข้าโจมตีในคราวแรก และไม่พาดซ้ำลงไป
 เพราะคาดว่าศัตรูที่มีร่างแน่นิ่งบนหลังม้า
 และไม่อาจสู้กลับได้นั้นจะยังคงมีชีวิตอยู่

ตฺนุตฺยขำ วรมภฤตํ วิโกไศฺรพฺพหฺตฺสฺ ทนฺเตชฺวลิภิ ปตฺทฺภิ /
 อุกฺฤษณฺตมฺคฺนี สมยํ ฬภฺวฺรฺคฺชา วิวิคฺชนา ฆรฺคฺสิภฺเรน //7.48
 เมื่อทหารสวมเสื้อเกราะกำลังทิ้งร่าง
 และดาบที่ไม่มีฝักกำลังตกลงไปในง่ามใหญ่
 บรรดาช้างที่ตกใจกลัวก็พ่นน้ำจากงวงดับไฟที่พุ่งออกมา

สิลฺมฺโขตฺกฤตฺตฺติระผลาตฺมฺยา จฺยุไตะ ศิรฺสฺไตรศฺวสฺสเกตฺตฺเรว /
 รณภฺษิตะ โสณฺติมทฺยกุลฺยา ราช มฤตฺโยวิว ปาณภฺมิชะ //7.49
 สนามรบปรากฏอยู่เหมือนที่ดื่มกินของมฤตยู
 ดาษดาด้วยผลไม้คือศีรษะที่ถูกตัดด้วยลูกศร
 พร้อมด้วยจอกน้ำคือหมวกที่ร่วงหล่น
 และเต็มไปด้วยเมรัยคือเลือด

อุปานฺตโยรฺนินฺธุชิตฺ วิหฺไศฺรภาภฺษปฺย เตภฺยะ ปิตฺติปริยาปิ /
 เกยฺวโรภฺภิษตฺตาลุเทศา ศิฺวา ภฺษจฺเจทฺมปาจการ //7.50

เหล่าหมาในที่ชอบกินเนื้อคว่ำท่อนแขนที่นกลากมาแล้วคายทิ้ง
เพราะปลายพาดูรัดทำให้เพดานปากพวกมันเป็นแผล

กศุจิทุพิษตฺชทุคหฺโตตฺตมางคะ สทฺโย วิมานปรุฏตามุเปตฺย /
วามางคสํสฺสฺกตฺสฺราจฺจนะ สุวํ นถฺยตฺกพฺนํ สฺมเร ทพฺรตฺ //7.51
บางคนถูกศัตรูดัดศีรษะแล้วได้เข้าไปอยู่ในวิมานในวันเดียวกัน
มีนางฟ้าประจบข้างซ้าย และได้เห็นร่างที่ไร้ศีรษะ
กำลังเดินร่ำอยู่ในสนามรบ

อนฺุยนฺุยสุโตณฺมณนาทญฺดํ ตาเวว สุเตา ธิเนา จ เกาจิตฺ /
วฺยศฺเวา คทาวยายตสํปฺราหาเรา ภคฺนายนฺุเถา พาหฺมิมฺรพฺนิษฺฐฺเา //7.52
สารีที่อยู่บนรถศึกสองคนนั้นปราศจากม้า สู้รบติดพันในคทายุทธ์
จนคทาแตก และพินาศไปด้วยแขนจากการสังหารสารีของกันและกัน

ปรสฺสฺปรณ กุชตโยะ ปฺรหฺรฺโตรฺตฺกฺรานตฺวายโวะ สฺมกาลเมว /
อมฺรตฺยภาเว 'ปี กโยศฺจุทาสีเทกาปฺสฺระปฺรารุทฺติโยรฺวิวาทะ //7.53
นักรบสองคนสู้รบกันจนตายไปในเวลาเดียวกัน
ครั้นได้เป็นเทวดาก็วิวาทแย่งนางอัปสรตนเดียวกันอีก

วฺยฺหาจุเภา ตาวิตเรตรสฺมาทฺมฺจํ ชยํ จาปฺตรฺวฺยวสฺมฺ /
ปฺสฺจาทปฺุโรมารุตโยะ ปฺรวฤทฺธา ปฺรฺยายวฤตฺตฺเยว มหารุณฺโวรฺมี //7.54
กองทัพทั้งสองนั้นขัดส่ายไปมา ทั้งแตกพ่ายและชนะกัน
ประหนึ่งคลื่นในมหาสมุทรที่แผ่ขยายสลับกัน
ไปตามลมทั้งด้านหน้าและด้านหลัง

ปฺรณ ภคฺเน 'ปี พลเ มเหสา ยายาวชะ ปฺรตฺยริสฺนฺยเมว /
ธฺโม นิวรุตฺเตต สฺมีรณฺน ยตฺสฺตฺ กกุชฺสฺตฺต เหา วฺหฺนิะ //7.55
แม้กองทัพถูกศัตรูดัดแตกพ่ายไปแล้ว
แต่พระเจ้าผู้ทรงศรีก็เข้าใจมติกองทัพศัตรู

แม้มจจะพัดควันให้ไปอีกทาง
แต่ที่ใดมีหญ้า ที่นั่นก็ยังมีไฟอยู่

รดี นิษคุดี กวจี ฐนุฆมานุทอุปตะ ส ราชนุยกเมกวีระ /
นิพารยามาส มหาวราหะ กลุปะชโยทฤตตมิวารณวามะ //7.56
อชนะนักรบเพียงหนึ่งเดียวผู้ตระหนง สวมเกราะ
ขึ้นสายธนู ชั้บรตเข้าไปตีวงล้อมหมู่กษัตริย์
เหมือนพระวิษณุปางอวตารเป็นหมู่ป่าตัวใหญ่
บ้องก้นน้ำทะเลที่ท่วมสูงในคราวสิ้นกัลป์

ส ทกษิณั ตูณมุเขน วามั วุยาปารยณหสฺตมลกษยตาเซา /
อากรณกฤษฎา สกฤทสฺย โยทฤเมารวีว พาณานสุษุเว ริบุณนานุ //7.57
ในสงคราม อชะวามือข้างขวาที่ดังตามที่ตามปากธนูแล้วเล็งไป
ราวกับว่า น้ำวนเียวสายธนูมาแล้วแผลงศรที่สังหารศัตรูไปภายในครั้งเดียว

ส โรษทะฎาธิกลิโหโตษุไธรูฎยโกโตรฎวเรชา ฎรุฎฐีรวหฎิ /
ตสุตาระ คำ ฎลุนิกฤตฤตฤไธรูหุฎการครุฎไรทวิษด้า ศิโรฎิ //7.58
อชะทำให้แผ่นดินปกคลุมไปด้วยศึรชะของเหล่าศัตรู
ศึรชะเหล่านั้นมีเสียงดัง “ฮึ” อยู่ภายใน ถูกตัดคอไปด้วยศรพระจันทร์เสี้ยว
ขววดคิ้วซึ่งมีเส้นขีดไปข้างบน และมีปากสีแดงก่ำเพราะกัดฟันด้วยความโกรธ

สรุไวรุพลาญไครทวิรทปฐาไนะ สรวายุโระ กงฎฎาฏิกิฎจ /
สรวปรยตฺเนน จ ฎุมิปาลาสุตสฺมินปฺรชหุรุฎุธิ สรว เอว //7.59
ในการยุทธ์ พระราชาทั้งปวงพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะโจมตีอชะ
ด้วยกองกำลังทั้งหมดที่มีข้างเป็นประธาน
และด้วยอาวุธทั้งปวงที่ทำลายเสียเกราะ

โส 'สุตฺรวุไรศุณฺนุไรโละ ปเรช้า ฐวชาครุมาเตรณ พฎว ลกษุยะ /
นิหามคฺโน ทินปฺฐวภาคะ กิจิตฺปฺรกาเศน วิวสุวเตน //7.60

ผู้คนจะเห็นอชะได้ด้วยยอดธง
และด้วยเหล่ารถศึกที่ถูกปกคลุมด้วยคัสตราวุธเท่านั้น
ประหนึ่งยามเช้าที่จมอยู่ในหมอก
ซึ่งผู้คนจะเห็นได้ด้วยดวงอาทิตย์ที่ขึ้นไปอย่างยากลำบาก

ปรียวาทปราชญ์ปถมเสา กุมาระ ปราชญ์กุต ราชสุวริราชสูนะ /
คานธุรวมสูตร กุสุมาสตรกานตะ ปุสฺวาปนํ สุวปฺนนิวฤตฺตเลาละเย //7.61
กุมารอชะผู้เป็นโอรสของอริราช ผู้งามน่ารักดุจกามเทพ เมื่อรู้สีกตัว
ก็ใช้อาวุธคนธรรพ์ทำให้สลบซึ่งได้มาจากคนธรรพ์ชื่อปรียมวทะ

ตโต ธนุษฺภกรษณมฺมุตฺตเมกํสปรยฺยสฺตศิริสฺตรชาลมฺ /
ตสฺสเถา ธฺวชฺสฺตมฺภนิษฺณณฺเทเห นิทฺรวิธเย นรเทวโสณฺยมฺ //7.62
ครั้นแล้ว กองทัพของเทวดาและมนุษย์ก็หลับไหลไปทั้งเย็น
ร่างแนบนิ่งดุจเสาชง หมวกเหล็กหลุดมาอยู่บนหัวไหล่ข้างหนึ่ง
มือข้างธนูค้างอยู่

ตตะ ปฺริโยปาดฺตรเส 'ธฺราษุเรฐฺ นิเวศฺย ทฺฐเมา ชลขํ กุมาระ /
เตน สุวหฺสฺตารุชิตเมกวีระ ปิวนฺยุโค มุรฺตมิวพาพะเช //7.63
จากนั้น อชะยอดนักรบวางสังข์ประกบริมฝีปาก
ซึ่งได้ลิ้มรสหวานจากนางผู้เป็นที่รัก แล้วเป่า
เขาเรื่องรองประหนึ่งดื่มเกียรติยศที่เป็นรูปร่างซึ่งได้มากับมือ

ศฺงฺขสฺวนาภิชฺฌตฺยา นิวฤตฺตาสฺตํ สนฺนสฺตรํ ททฺฤศฺ สุวโยธาะ /
นิมีลิตานมิว ปงฺกษานํ มธฺเย สฺสุรฺนตํ ปฺริติมาศฺสาญฺกมฺ //7.64
เหล่าทหารของพระองค์จำเสียงสังข์ได้ ก็หันกลับไป
เห็นศัตรูนั้นแนบนิ่งแล้ว อชะจึงเรื่องรอง
เหมือนรูปประติมากรรมจันทน์ท่ามกลางดอกบัวที่หุบแล้วจะนั้น

สโคณิโตสุเตน ศิลิมุชาโครุณิเกษปิตาะ เกตุฯ ปารุถิวานาม /
 ยโค หฤตํ สยติ ราชมเวน จ ชีวิตํ วัระ กฤปเยติ วรฺณนา //7.65
 บนผืนธงของเหล่าราชา มีตัวอักษรที่เขียนไว้ด้วยปลายลูกศร
 ที่เปื้อนเลือดดังนี้ “ในสงครามนี้ อชะ ผู้เป็นโอรสธรมุ
 พรากเอาเกียรติยศไป แต่ด้วยความกรุณา จึงยังไว้ชีวิตพวกท่าน”

ส จาปโกฏฺฐินิหิตกพาหุะ ศิรสฺตรนิษฺกฤษณภินฺนเมาลิจ /
 ลลาภพทุศฺรมวาริพนฺทุรกีตํ ปฺริยาเมตฺย วโจ พภาเช //7.66
 อชะวางพาหาข้างหนึ่งไว้บนปลายคันธนู สยายเกศหลังจากถอดหมวก
 มีหยดเหงื่อค้างอยู่ที่หน้าผาก เข้าไปหายอดรักผู้หวาดกลัว แล้วกล่าวถ้อยคำ

อิตะ ปฺรานรฺภกหารุยศฺสฺตรานฺไวทฺรภิ ปศฺยานุมฺตา มโยตาน /
 เหววิธนาหฺวเจษฺฏิตฺน ตฺวํ ปฺรารุญฺเส หสฺตคฺตา มโมภิจา //7.67
 “ดูก่อน อินทุมตีเจ้าหญิงแห่งแคว้นวิทรภะ จากที่แห่งนี้
 นางจงดูเถิด ข้าอนุญาต เด็ก ๆ อาจหยิบอาวุธศัตรูเหล่านั้นไปได้
 พวกเขาปรารถนานางผู้อยู่ในมือข้า จึงทำวีรกรรมเช่นนั้น”

ตฺสฺยาะ ปฺรติทฺวนทฺวิภาทฺวิษาทาสฺทโย วิมฺภุตํ มฺขมาพภาเช /
 นิระสฺวาสพาปะปคฺเม ปฺรปฺนนะ ปฺรสาทาสฺมิมิวาตุมทฺระ //7.68
 เมื่อปราศจากน้ำตาและการถอนหายใจ
 ใบหน้าของนางที่พ้นความเศร้าหมองที่เกิดจากการยุทธนั้น
 ก็มลังเมลิ้งดุจกระจกสะท้อนความผ่องใสตามธรรมชาติโดยพลัน.

3. ผลการวิจัย

เมื่อพิจารณาตัวบทต้นฉบับภาษาสันสกฤตจากวรรณคดีทั้งสองเรื่องดังกล่าวแล้ว
 จะเห็นว่า เหตุการณ์หลังพิชิตยุมพรในมหาภารตะและรฆูวงศ์นั้นคล้ายกับเรื่องสมุทรโฆษ
 คำฉันท์ คือ เมื่อเสร็จพิชิตยุมพรและตัวเอกได้นางตามเงื่อนไขการร่วมพิชิตแล้ว เหล่ากษัตริย์
 ต่างไม่พอพระทัย จึงเข้าสู้รบ และตัวเอกรบชนะกษัตริย์เหล่านั้นทั้งหมด อย่างไรก็ตาม
 ความแตกต่างยังคงปรากฏให้เห็นบ้าง ดังนี้

ตารางที่ 1

ความแตกต่างในฉากการรับหลังพิธีสุมพร

เนื้อเรื่อง	มหากาตะ	รฆวงศ์	สมุทรโฆษคำฉันท์
ตัวเอกปลอมเป็น พราหมณ์	มี	ไม่มี	ไม่มี
ตัวเอกโกรธ	ไม่มี	ไม่มี	มี
ตัวเอกไวชีวิตคู่ต่อสู้	มี	มี	ไม่มี

เราอาจเข้าใจได้ว่า ความแตกต่างดังกล่าวเป็นเรื่องรายละเอียด มิใช่ความแตกต่างที่ทำให้เนื้อเรื่องต่างออกไปอย่างมีนัยสำคัญ ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะกวีอยุธยาต้องการเน้นความเป็นกษัตริย์หรือเดชานุภาพของพระสมุทรโฆษให้ชัดเจนขึ้น หรือหากพิจารณาตามข้อเสนอของโชชิตา มณีใส (2557) เหตุการณ์ที่ต่างกันก็ถือเป็นส่วนที่ทำให้เกิดวีรส ซึ่งหมายถึงรสที่เกิดจากการได้เห็นประจักษ์ความกล้าหาญของตัวเอก ด้วยเหตุนี้ พระสมุทรโฆษจึงไม่จำเป็นต้องปลอมเป็นพราหมณ์ ทั้งยังแสดงให้เห็นความโกรธ และไม่วิชีวิตเหล่ากษัตริย์ ซึ่งเป็นการแสดงเสนานุภาพของพระสมุทรโฆษที่เหนือยิ่งกว่ากษัตริย์ทั้งหลาย สังเกตว่า ในส่วนการพรรณนาการรบนั้น มหากาตะมีรายละเอียดน้อยกว่า ในขณะที่รฆวงศ์ละเอียดกว่ามหากาตะ และสมุทรโฆษคำฉันท์ละเอียดที่สุด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ในมหากาตะเหล่าปาลณพปลอมเป็นพราหมณ์ มิได้ไปร่วมงานอย่างกษัตริย์ เพราะถูกพวกเการพบังคับไม่ให้แสดงตัว การสู้รบในมหากาตะตอนนี้จึงมิใช่ประกอบด้วยกองทัพระหว่างกษัตริย์กับกษัตริย์ หากแต่เป็นลักษณะการดวลกันตัวต่อตัวมากกว่า แม้จะมีเหล่าพราหมณ์มาช่วยสู้รบ แต่ด้วยความเข้าใจว่าเป็นพราหมณ์ การฆ่าพราหมณ์เป็นบาปหนักตามคติฮินดู จึงไม่มีการพรรณนาความรุนแรงจากการสู้รบมากเท่าไร ในขณะที่รฆวงศ์กับสมุทรโฆษคำฉันท์ ตัวเอกไปร่วมพิธีอย่างกษัตริย์ กวีจึงเพิ่มเนื้อความการสู้รบไว้อย่างละเอียดและวิจิตรบรรจง

จากการพิจารณาตัวบทสันสกฤตข้างต้น เราอาจอธิบายความเชื่อมโยงระหว่างวรรณคดีทั้งสามเรื่องได้ด้วยเหตุผล 3 ประการ ดังนี้

ประการแรก มีหลักฐานว่ากวีสมัยอยุธยาผู้จักมหามารตะ เช่น ยวนพ่าย โคลงตัน กวีอ้างถึงตัวละครสำคัญในเรื่องมหามารตะไว้จำนวนมาก เช่น “เพียงปาดทพาทิก ทรงเดช ที่คนเการพไซ้ ข้าวขयर” หมายความว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงมีเดชานุภาพดุจเหล่าปาดทพทั้งห้า อันได้แก่ ยุธิษฐิระ ภิรมะ อรชุน นกุล และสหเทพ ซึ่งทำให้พวกเการพซึ่งเป็นคู่ต่อสู้หวาดกลัวเพียงแต่ได้ยินชื่อ “กลลริณแมนเพียง พระกฤษณะ” หมายความว่าทรงเป็นผู้รอบรู้ในกลยุทธ์เช่นเดียวกับพระกฤษณะ (ราชบัณฑิตยสภา, 2566, น. 634-635) โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระกฤษณะเป็นตัวละครสำคัญในเรื่องมหามารตะและปรากฏในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น ข้อความ “แผนพุลเขาเงือกปล้ำ ชั่วดยุ” ในเรื่องโองการแข่งน้ำ (กรมศิลปากร, 2540, น. 9) เป็นการอ้างถึงวีรกรรมของพระกฤษณะตอนที่ชูภูเขาคอวรรณะและเอาชนะพญานาคกาลียะ นอกจากนี้ พระกฤษณะเป็นผู้มีชื่อเสียงในเรื่องความรัก และเชี่ยวชาญวิธีการผูกรัก กวีสมัยอยุธยาได้อ้างถึงพระองค์ไว้ในต้นเรื่องทวาทศมาสโคลงตัน (กรมศิลปากร, 2540, น. 683) ดังนี้

จักรจักรกฤษณเกล้า	จักรพรรดิ
เสวยภิรมย์สงสาร	เชกสร้อง
กามาฤดีรัตน์	รมเยศ
รมยวิธีธรรคล้อง	ห้วงกาม ฯ

การอ้างชื่อตัวละครดังกล่าวมิได้เป็นแต่เพียงกล่าวแต่ชื่อนั้น หากแต่เป็นการอ้างถึงอย่างผู้รู้เรื่องราวเป็นอย่างดี โดยอ้างถึงวีรกรรมและเรื่องราวบางส่วนไว้ด้วย ส่วนเรื่องรฆวงศ์ แม้ว่าในสมุทรโฆษคำฉันท์หรือวรรณคดีอยุธยาเรื่องอื่นจะไม่ปรากฏการอ้างถึงชื่อเรื่องรฆวงศ์โดยตรง แต่เมื่อพิจารณาจากการรับในตอนศึกสิบกษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ก็เห็นว่า กลวิธีทางภาษาและรายละเอียดบางประการคล้ายกัน เช่น

พรธนาฝุ่นในสนามรบ เช่น

ตารางที่ 2

เปรียบเทียบบทพรรณนาฝุ่นในสนามรบ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รฆวงศ์
อากาศครุ่มอับ ทิศบงด้วยธุลี บดบังทั้งรัศมี ทิพากระบไสแสง ...	ในสงคราม ฝุ่นที่ฟุ้งขึ้นด้วยม้า จับเป็นก้อนหนาเพราะล้อของเหล่ารถศึก และแผ่กระจายออกไปเพราะช้างสะบัดหูจาก การสับขอช้าง ได้บดบังดวงอาทิตย์ //7.39
ธุลีฟุ้งฟ้าเหิรหาว พลหาญฉาวฉาว สำเร็จสำเร็จเสียงหาญ	ในกองฝุ่น รถศึกรู้ได้ด้วยเสียงล้อ ช้างรู้ได้ด้วย เสียงกระดิ่งที่สั่นไหว ส่วนพลทหารฝ่ายตนเอง กับฝ่ายศัตรูรู้ตัวตนกันได้ด้วยการอ้างถึงชื่อ เจ้านายของตน //7.41

พรรณนาพลังของการแสดงศรีในการรบ

ตารางที่ 3

เปรียบเทียบบทพรรณนาพลังของการแสดงศรีในสนามรบ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รฆวงศ์
พระแสงศรุกรอน ย่อยยารถถอน บรรพากก็หักเหิรลง ...	ในสงคราม อชะวางมือช้างขวาที่งัดงามที่ตาม ปากธนูแล้วเล็งไป รวากับว่า น้ำวเหนียวสาย ธนูมาแล้วแสงศรที่สังหารศัตรูไปภายในครั้ง เดียว //7.57
พระก็ยิงศรศรเหิรหัน หอกเพชรทบหัน ก็หักด้วยศรสหัสสา พระก็แสงศรหนึ่งคือมหา ภูษงค์วางมา ก็ต้องอุรุมอุเรนทร์ ...	บรรดาลูกศรของพลธนูมือฉมัง แม้จะถูก ลูกศรของศัตรูตัดทำลายครั้งทาง แต่ก็ยังไป ถึงเป้าได้ด้วยความเร็ว เพราะส่วนที่แล่นไป ข้างหน้าอีกครั้งหนึ่งนั้นไม่พลาดเป้า //7.45
ท้าวทรงธนูทลายศรอุด- ดมยิงโตรมทุด รถางคหักหลักทลาย	

บทพรรณนาสนามรบที่เต็มไปด้วยเลือดและซากศพ เป็นอาหารแก่สัตว์ เช่น

ตารางที่ 4

เปรียบเทียบการพรรณนาซากศพในสนามรบ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รจวงค์
ลุยเลือดล้นลงชอนเชรา เพียงลำเอวเอา ทลายทลมหเดียวราษ ดับตายกายกองกลากลาด พลพระประติ พาด แลชาติศิริชะเรียราย ... ข้างม้ารู้พลนาคก็กลาดศพประทะ เลือดเพียงดั่งสระทั่ว ธารา เกิดเป็นภักษะแก่งสโรญจครุทกา บินมาว่อนร้อน กร้อง ก้มกัดกินศพพญนทรยีนสุขบต้อง พ้องไพรไธใด บพาน ... ดับตายหลายเหลือสังขยา ศพสูงเพียงผา แลดูพันนุกนิเห็นแสง ... พลพระพิฆาตพลอริน- ทหรันและทับตาย กลากลาดจักษุศพนันราย คือภูผาอันดาดดา	เมื่อฝุ่นบดบังทัศนวิสัยในสงครามจนมืดมิด โลหิตธาราที่มีสีแดงระเรื่อซึ่งเกิดจากนักรบ ข้าง และม้าซึ่งได้บาดเจ็บจากคัสตราวุธ ก็ ปรากฏขึ้น //7.42 ในยุทธหัตถี ศีรษะของควาญช้างที่ถูกตัดด้วย งจักรที่ไม่มีมีดแหลมคมซึ่งเหยี่ยวเอาปลาย เล็บจิกม้วนนั้นหล่นอยู่เป็นเวลานาน //7.46 สนามรบปรากฏอยู่เหมือนที่ตมกนของมฤตยู ดาษดาด้วยผลไม้คือศีรษะที่ถูกตัดด้วยลูกศร พร้อมด้วยจอกน้ำคือหมวกที่ร่วงหล่น และ เต็มไปด้วยเมรัยคือเลือด //7.49 เหล่าหมาในที่ชอบกินเนื้อคว่าท่อนแขนที่นก ลากมาแล้วคายทิ้งเพราะปลายพาดหุรัดทำให้ เพดานปากพวกมันเป็นแผล //7.50 อชะทำให้แผ่นดินปกคลุมไปด้วยศีรษะของ เหล่าศัตรูศีรษะเหล่านั้นมีเสียงดัง “ฮึ” อยู่ ภายใน ถูกตัดคอไปด้วยศรพระจันทร์เสี้ยว ขมวดคิ้วซึ่งมีเส้นขีดไปข้างบน และมีปากสี แดงกำเพราะกัดฟันด้วยความโกรธ //7.58

พรรณนาเสียงดนตรีในสนามรบ

ตารางที่ 5

เปรียบเทียบการพรรณนาเสียงดนตรีในสนามรบ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รจวงศ์
บรศว์บรรพเสียงพลสพรั่ง ประดิรพหีน หรรษา โห่ร้องและเสียงประครคร- ชิตชิงและชัยศรี ก็กก้องด้วยกาหลและสัง- ขประนังทั้งเกริ ภาลันละลวงภพคือตรี- ภพปวงประลัยลาญ	เมื่อเสียงดนตรีดังขึ้น เหล่าพลยิงธนูไม่ได้ยิน เสียง และไม่อาจออกนามของวงศ์ตระกูลได้ จึงเอ่ยนามอันเกรียงไกรแก่ศัตรูด้วยการแผลง ศรเป็นถ้อยคำ //7.38

พรรณนาธงในสนามรบ

ตารางที่ 6

เปรียบเทียบการพรรณนาธงในสนามรบ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รจวงศ์
ธงฉัตรดัดดาษอัมพร บ้างแสงทินกร ด้วยธงกลดพรายพรรณ	ธงรูปปลาตีมีฝุ่นจากธงผืนใหญ่ด้วยปากที่อ้า กว้างเพราะแรงลมเสมือนปลาเป็น ๆ กำลัง ตีมน้ำใหม่ที่ปนดินโคลน //7.40

พรรณนาการต่อสู้ของสารถิ

ตารางที่ 7

เปรียบเทียบการต่อสู้ของสารถิ

สมุทรโฆษคำฉันท์	รจวนรงค์
ท้าวต่อท้าวเพียรท้าวหาญ สารถิต่อสู้สาร- ถิทั้งสองชิงชัย	สารถิที่อยู่บนรถศึกสองคนนั้นปราศจากม้า สู้รบติดพันในคทายุทธจนคทาแตก และ พินาศไปด้วยแค้นจากการสังหารสารถิของ กันและกัน //7.52 เพื่อให้สารถิยังประคองสติในการรบไว้ได้ พลรถผู้เหน็ดเหนื่อยก็ตะคอกใส่สารถิผู้ชักม้า กลับ แล้วฟาดธงที่เป็นเครื่องหมายอยู่นำรถ ด้วยความเกรี้ยวกราด //7.44

พรรณนาการสู้รบของช้าง ม้า รถ และคนในขณะเดียวกัน

ตารางที่ 8

เปรียบเทียบการสู้รบของช้าง ม้า รถ และคนในขณะเดียวกัน

สมุทรโฆษคำฉันท์	รจวนรงค์
ช้างม้าประดิดรพชมชัว พลตื่นต่อตัว ก็ตายระเนบับชับซอน ...	ในสงคราม ฝุ่นที่ฟุ้งขึ้นด้วยม้า จับเป็นก้อนหนาเพราะล้อของเหล่ารถศึก และแผ่กระจายออกไปเพราะช้างสะบัดหูจาก
ช้างม้ารถรตนเหลือหลาม ฟ้าหูล้าเข็ดขาม ชรั้อชรอ้าอัปทิศ ...	การสับขอช้าง ได้บดบังดวงอาทิตย์ //7.39
ช้างม้ารพลงนาศก็กลาดศพบระทะ เลือดเพียงดังสระทั่ว ธรา	

ความคล้ายกันดังกล่าวทำให้เห็นว่า ลีลาภาษาในตอนศึกกสิภษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์กับรชวงศมีส่วนสัมพันธ์กันในระดับตัวบท

ยิ่งกว่านั้น เมื่อพิจารณาวรรณคดีอยุธยาเรื่องอื่น เช่น ทวาทศมาสโคลงฉันท์ และอนิรุทธคำฉันท์ ก็มีความสัมพันธ์กับรชวงศในแง่กลวิธีทางภาษาด้วยเช่นกัน จะเห็นว่าทวาทศมาสโคลงฉันท์และอนิรุทธคำฉันท์โดดเด่นเรื่องพรรณนาโวหาร คือ มิได้มุ่งเน้นการเล่าเหตุการณ์ในเรื่องแต่อย่างใดเท่าที่นั่น เช่นเดียวกับรชวงศซึ่งจัดเป็นวรรณคดีสันสกฤตประเภท “มหากาพย์” หรือกวีนิพนธ์เรื่องใหญ่ซึ่งมีพรรณนาโวหารเป็นลีลาภาษาที่โดดเด่นเช่นกัน เมื่อเปรียบเทียบกับรชวงศ จะเห็นว่า เนื้อเรื่องปราศจากเรื่องแทรก ทั้งยังมีบทพรรณนาต่าง ๆ อย่างละเอียดพิสดารตั้งแต่ตอนแรกจนถึงตอนสุดท้าย

กวีสมัยอยุธยาน่าจะสนใจวรรณคดีประเภทกวีนิพนธ์หรือกาพย์ยาวจนนำมาแต่งเป็นวรรณคดีไทยด้วยเช่นกัน เช่น ทวาทศมาสโคลงฉันท์ซึ่งอาจได้แรงบันดาลใจจากกวีนิพนธ์ประเภทขันทกาพย์ (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2547, น. 7-9) และอนิรุทธคำฉันท์ วรรณคดีอยุธยาตอนต้น “...จึงประกอบด้วยลักษณะมหากาพย์อย่างครบถ้วน” (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2547, น. 8) เป็นไปได้ว่า กวีสมัยอยุธยาจะรู้จักเรื่องรชวงศและอาจนำเอาเรื่องการรบหลังจากเสร็จพิธีสุมพรในรชวงศนั้นมาปรับเป็นตอนศึกกสิภษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์ก็เป็นได้

การเปรียบเทียบดังกล่าวนับเป็นการพิจารณาในระดับตัวบท ส่วนในประเด็นบริบททางวรรณกรรมนั้นกล่าวได้ว่า วรรณคดีสันสกฤตหลายเรื่องเป็นที่รู้จักในหมู่กวีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งที่มีต้นฉบับหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน เช่น อนิรุทธคำฉันท์ราชาพิลาปคำฉันท์ซึ่งอาจได้แรงบันดาลใจจากหงส์สนทนาศ วรรณคดีสันสกฤตในอินเดียใต้ หรือแม้แต่เรื่องกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ที่แต่งในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งเป็นไปได้ว่า ต้นฉบับมหามารตะน่าจะมามีมาตั้งแต่ก่อนหน้านั้นหรือในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ยังมีวรรณคดีที่ไม่ปรากฏต้นฉบับมาถึงปัจจุบัน เหลือแต่เพียงชื่อเท่านั้นอีกด้วย ได้แก่ “พระนนทกษัตริย์สังวาส” และ “ศรีอุมาภิกษยพระยศ” (จินตามณี เล่ม 1 และ จินตามณี ฉบับใหญ่ บริบูรณ์, 2558, น. 46) ทั้งสองเรื่องปรากฏชื่อในจินตามณีซึ่งเป็นตำราการประพันธ์เล่มสำคัญที่แต่งในสมัยอยุธยา เมื่อพิจารณาชื่อ “พระนนทกษัตริย์สังวาส” อาจหมายถึงเรื่องนโลปายานซึ่งเป็นเรื่องแทรกในมหามารตะ และ “ศรีอุมาภิกษยพระยศ” น่าจะเป็นการพรรณนาวีรกรรมเรื่องยิ่งใหญ่ของพระอุมา ชายาของพระศิวะ วีรกรรมนี้อาจเป็นเรื่องเดียวกับเทวีมาหาตมยะ วรรณคดีสรรเสริญพระอุมาเรื่องสำคัญที่มี

ชื่อเสียงในอินเดียก็เป็นได้ แม้วรรณคดีบางเรื่องจะปรากฏแต่เพียงชื่อและไม่ปรากฏต้นฉบับมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็แสดงให้เห็นการที่วรรณคดีสันสกฤตเข้ามาสู่สังคมไทย นอกจากนี้ การที่มีชื่อปรากฏในตำราจินดามณีเช่นเดียวกับวรรณคดีเรื่องอื่น เป็นต้นว่าลิลิตพระลอ สมุทรโฆษ ฯลฯ ก็แสดงให้เห็นว่า วรรณคดีเหล่านี้คงแต่งไว้อย่างดี และเป็นแบบแผนให้แก่การประพันธ์อย่างน้อยในสมัยนั้น

ด้วยเหตุผลทั้ง 3 ประการอันได้แก่ การที่มหามารตะเป็นที่รู้จักในหมู่กวีตั้งแต่สมัยอยุธยา ตัวบทที่คล้ายกัน และบริบททางวรรณกรรมที่เอื้อให้เกิดการแต่งวรรณกรรมที่เน้นการพรรณนาเช่นเดียวกับบรมวงศ์ ผู้วิจัยจึงคิดว่าอนุภาคเรื่องศึกสิบกษัตริย์น่าจะมาจากวรรณคดีสันสกฤตเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็เป็นได้ กวีอาจได้เหตุการณ์จากมหามารตะหรือบรมวงศ์ และกลวิธีทางภาษาอาจได้จากบรมวงศ์

4. สรุปและอภิปรายผล

จากผลการวิจัยข้างต้นทำให้กล่าวได้ว่า ศักดิ์กษัตริย์ในสมุทรโฆษคำฉันท์มีเนื้อเรื่องคล้ายกับฉากการสู้รบหลังจากเสร็จพิธีสุมพรวนในมหามารตะและบรมวงศ์ ด้วยเหตุนี้ ศักดิ์กษัตริย์จึงไม่น่าจะใช้จินตนาการของกวีเท่านั้น แต่น่าจะเป็นตอนที่มีที่มาในวรรณคดีสันสกฤต ทั้งนี้ สืบเนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า กวีสมัยอยุธยาน่าจะรู้จักมหามารตะหรือบรมวงศ์ ไม่ว่าจะเป็นทั้งสองเรื่องหรือเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ตาม ดังมีหลักฐานทั้งจากตัวบทและบริบทในวรรณคดีไทย กวีได้นำเอาตอนที่แสดงการสู้รบระหว่างตัวเอกกับเหล่ากษัตริย์หลังพิธีสุมพรวนนั้นมาปรับและประพันธ์เป็นวรรณคดีไทย เราจึงพบเนื้อเรื่องและลีลาภาษาที่สัมพันธ์กัน แม้ว่าบทพรรณนาการสู้รบจะมีรายละเอียดต่างกันบ้างก็ตาม ยิ่งกว่านั้น เมื่อผนวกกับข้อสันนิษฐานของชลดา เรื่องรักษลิขิต (2562, น. 5) ที่เสนอว่าผู้แต่งสมุทรโฆษคำฉันท์อาจเป็นพราหมณ์ หรือพระมหाराชครูฝ่ายพราหมณ์บุโรหิตผู้มีความรู้ ก็สนับสนุนข้อเสนอนี้ด้วย เพราะหากผู้แต่งเป็นพราหมณ์ผู้มีความรู้ก็น่าจะรู้จักวรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้เป็นอย่างดี

ข้อเสนอบทความนี้อาจพิจารณาได้ว่าเป็นหมุดหมายสำคัญต่อการศึกษาประวัติวรรณคดีไทยได้ประการหนึ่ง เพราะทำให้เราเข้าใจว่า อนุภาคศักดิ์กษัตริย์ที่แทรกเข้ามาในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์และไม่ปรากฏในสมุทรโฆษชาดกนั้นเป็นความคิดที่มีที่มา แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีสันสกฤตกับวรรณคดีไทยได้อีกประการหนึ่ง วรรณคดีสันสกฤตจึงยังมีความสำคัญในแง่หลักฐานอันเป็นที่มา

แก้วรรณคดีไทย โดยเฉพาะวรรณคดีร้อยกรองโบราณของไทย ช่วยไขข้อสงสัยในประเด็นทางประวัติวรรณคดีไทย และเปิดโอกาสให้นำนวนวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ มาพิจารณาเพิ่มเติมด้วย

กล่าวได้ว่า วรรณคดีสันสกฤตยังคงช่วยส่องทางแก้วรรณคดีไทย เป็นหลักฐานที่ช่วยเติมช่องว่างในการศึกษาประวัติวรรณคดีไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น เป็นข้อเสนอที่ควรแก่การพิจารณา และเป็นความสัมพันธ์ที่อธิบายได้ มิใช่เพียงความบังเอิญ

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2540). *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์*.
- กรมศิลปากร. (2545). *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 2. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์*.
- จินตตามณี เล่ม 1 และจินตตามณี ฉบับใหญ่ บริบูรณ์. (2558). *สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์*.
- ชลดา เรืองรัชชลิขิต. (2562). *สมุทรโฆษคำฉันท์ คำฉันท์ซึ่งควรอุโฆษ. ธนาเพรส*.
- ไชยิตา มณีใส. (2557). *สมุทรโฆษคำฉันท์: วิธีการด้านเนื้อเรื่อง. ใน 100 ปีวรรณคดี สโมสร (น. 130-159). สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์*.
- ธมมปัทมฐกถา (ทุติโย ภาคโค). (2548). (พิมพ์ครั้งที่ 31). *มหาวิทยาลัย*.
- นาวิน โปษกรณ. (2565). *สาส์นรักฝากหงส์: ลำนำรักแห่งอินเดียใต้. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1. (2477). โรงพิมพ์พระจันทร์. (ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 1 กรกฎาคม 2477)*
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2547). *ทวาทศมาส: นิราศหรือตำราการประพันธ์. ใน เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเนื่องในวาระเกษียณอายุราชการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.กุสุมา รัชชมนี เรื่อง “วรรณกรรมมรดก: การอนุรักษ์ด้วยการศึกษาและการวิจัย” (น. 1-15). มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะโบราณคดี*.
- ราชบัณฑิตยสภา. (2566). *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสภา (ปรับปรุงเพิ่มเติม). สำนักงานราชบัณฑิตยสภา*.
- สุมาลี กิยะกุล. (2519). *สมุทรโฆษคำฉันท์ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยา: การวิเคราะห์และวิจารณ์เชิงประวัติ [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย]. Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR).*

- เสาวภา เจริญขวัญ. (2520). *ประเพณีการแต่งงานของอินเดียในสมัยพระเวท* [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย] Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR).
- อัสนี พูลรักษ์. (2562). *สำนวนภาษาในวรรณคดีไทยที่สัมพันธ์กับสำนวนภาษาในวรรณคดีบาลีและสันสกฤต* [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย] Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR).
- Dezső, C., Goodall, D., & Isaacson, H. (2024). *The lineage of the Raghus*. Murty Classical Library of India.
- Haksar, A. N. D. (2016). *Raghuvamsam: the line of Raghu*. Penguin Books.
- Jaini, P. S. (Ed.). (1983). *Pañcāśajātaka or Zimme Paṇṇāsa (in the Burmese recension)*. Pali Text Society.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary*. Motilal Banarsidass.
- Phromsuthirak, M. (1979). Thai interpolations in the story of Aniruddha. *Journal of Siam society*, 67(1), 46-54.
- The Mahabharata: Text as constituted in its critical edition*. (1971). Bhandarkar Oriental Research Institute